



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

### **Usage guidelines**

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

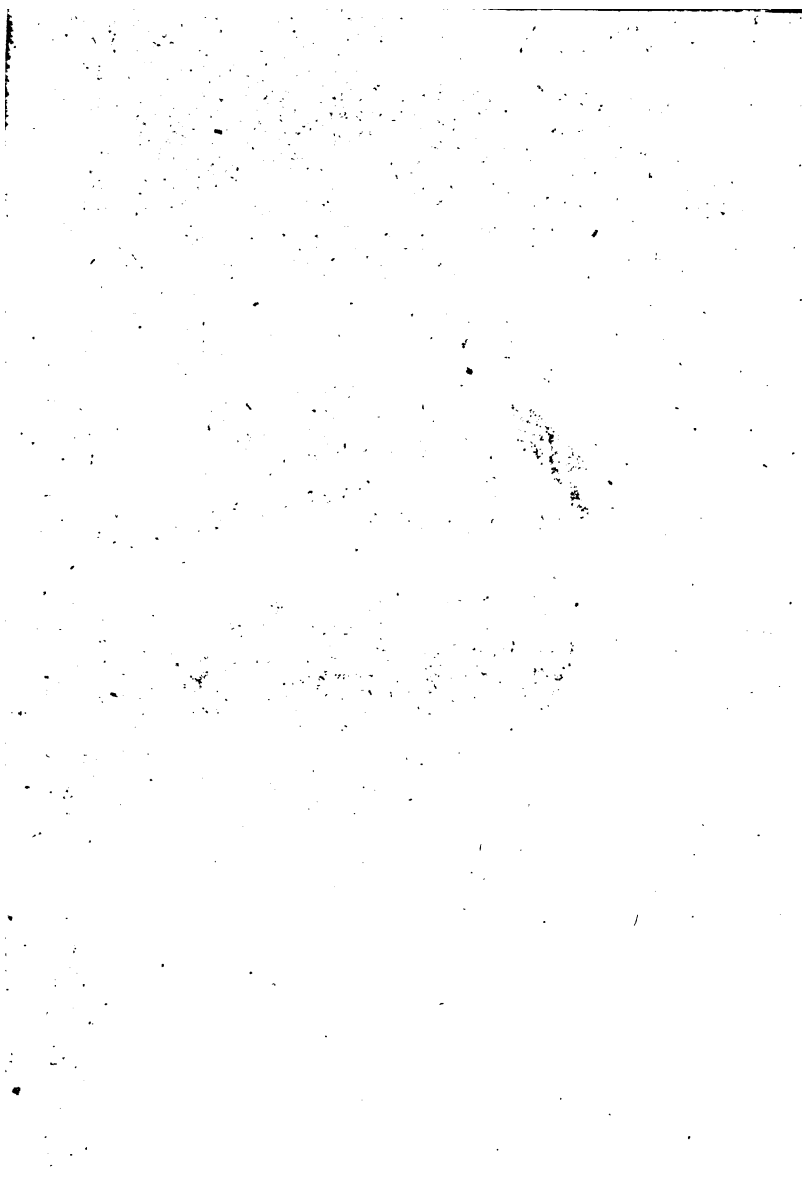
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

### **About Google Book Search**

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>





1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for transparency and accountability, particularly in financial reporting and auditing. The text notes that incomplete or inaccurate records can lead to significant errors and potential legal consequences.

2. The second section addresses the challenges associated with data collection and analysis. It highlights the need for robust systems and processes to ensure the integrity and reliability of the data. The document suggests that organizations should invest in advanced technologies and training to overcome these challenges and maximize the value of their data.

3. The third part of the document focuses on the role of leadership in driving organizational success. It argues that effective leaders are those who can inspire and motivate their teams, set clear goals, and foster a culture of innovation and collaboration. The text provides several key strategies for developing strong leadership skills, including active listening, open communication, and a focus on long-term vision.

4. The final section discusses the importance of continuous learning and development. It notes that in a rapidly changing business environment, organizations must stay ahead of the curve by investing in the ongoing education and skill development of their employees. The document suggests that this can be achieved through a variety of methods, including formal training programs, on-the-job learning, and mentorship opportunities.

Mkhitareants, Abel  
Vep gaghtakanutequn Hayots..

Վ Է Պ

Գ Ե Ղ Թ Ե Կ Ը Ն Ո Ւ Թ Ե Ը Ն

**Հ Ա Յ Ո Ց**

**Տ Բ Ը Պ Ի Օ Ղ Ո Ն Ո Ւ**

Գ Ի Ն Ս Ց

**Ա Ր Է Լ Կ Ե Ր Գ Ն Ո Ւ Ց Ե Խ Ի Թ Լ Ի Ն Ը Ն**

~~Գ Ե Ղ Թ Ե Կ Ը Ն Ո Ւ Թ Ե Ը Ն~~  
**Գ Ի Ի Գ Ո ր Ա Պ Ա Յ Ն Ա Ն Ի**  
 Կարգաթիվ 592

Կ Ո Ս Տ Ա Ն Դ Ե Ո Ւ Գ Օ Լ Ի Ս

Ի Ց Գ Ա Ր Ա Ն Ի Մ Ա Ս Ի Ս Է Լ Բ Ե Գ Ի Ո Ց

Grad  
EREN  
170  
BOHR

Ի ՂԱՅՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՕԼՍՈՅ

**Տ. ՅԱԿՈԲԱՅ**

ՍՐԻՆՁԱՆ ԵՐԻՆԳԻՍԿՈՂՈՍԻ

1501  
EREN  
170  
Օ. 11. 99

36

## ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

ԱՐԴԵՆ Տրապիզոն քաղաքի պատմական  
Անցից հետաքրքիր եղողներուն քաջածանօթ է  
արժանայիշատակ Բժշկեան Հ. Մինաս վար-  
դապետին Պատմութիւն Պնտոսի անունով գիր-  
քը. որուն մէջ Սապադովկիոյ այս հին ու երե-  
ւելի քաղաքամայրը մեծամեծ փոփոխութիւննե-  
րու ենթակայ ելած կը տեսնուի, եւ զանազան  
աղգերու ալ ՚ի սկզբանէ ասպնջական ըլլալով, զա-  
նոնք իրեն բաղդին միշտ վիճակակից ըրած է ամեն  
դարձուածքներու մէջ, ազգաց ժամանակագրու-  
թեանց կարգը ընդարձակ էջեր գրաւելով, կու-  
պաշտութեան աշխարհէն քրիստոնէական դա-  
րուն միակ յիշատակարան մը ընծայուած՝ Սե-  
ծովու հարաւային արեւելեան ափանց վրայ ՚իոքը  
Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Սենք ալ որ այս հինաւուրց յիշատակա-  
բանին վրայ աչքերնիս դարձուցինք ներկայ մեր  
ասպնջականութեան առեւն, ուրիշ հետաքրքրա-  
կան ոգւով մը աս քաղաքամօր յիշատակագիրը

կարդացիրք . որ դեռ ազգերնուս մէջ առաջինը կը  
հարարուի ազգային լեզուով Տրապիզոնը ստորագրելուն համար . ըսել կամիմ՝ Պոնտոսի պատմութիւնը :

Բայց անդ ուզածնիս չգտնելէն ետքը , ներկայ ազգերնուս վրան ալ կարեւոր տեղեկութիւն չգտանք բաց 'ի մէկ քանի տող խօսքերէ :

Մենք՝ որ Սամսոնէն սկսած մինչեւ Տրապիզոն Ղանիկու քաղաքներուն մէջ ազգերնուս համառօտ պատմութիւնը տուած եմք , աս տեղի եղածներուն ալ աւելի կը ցանկայիրք ընդարձակը տալ . ուստի եւ կը յուսայինք որ ուզած տեղեկութիւննիս Պոնտոսի պատմութեանը մէջ լեօրէն կը գտնենք . բայց ինչպէս գիտեն ընթերցողք , միայն ազգիս եկեղեցիներուն համարօտ ստորագրութեամբքը հեղինակը իւր խօսքը կը կնքէ :

Վանի որ ձեռք զարկած եմք ազգիս համառօտ պատմութիւնը կազմել մեր ճանապարհորդական գրուածքին մէջ , մեր ուզածն էր գրտնել յիշեալ Պոնտոսի պատմութեանը մէջ հետեւեալ խնդրոց լուծումը :

Վախ՝ թէ Հայոց ազգը Հայաստանի ո՞ր մասնէն գաղթեր է Տրապիզոն . ե՞րբ եւ ո՞րքան է այս գաղթականութիւնը . ի՞նչ տեսակ ազգային դէպքեր անցած է մէջերնին 'իսկզբանէ մինչեւ մեր օրերը :

Երկրորդ՝ գտնել նոյնպէս յիշեալ պատմութեանը մէջ՝ թէ ի՞նչ տեսն 'եւ ի՞նչ գիպ-



ուածով հերձուած է ազգէն ներկայ հայալատին մասը . եւ ի՞նչ կրօնական խռովութիւններէ պատճառած է անիկայ :

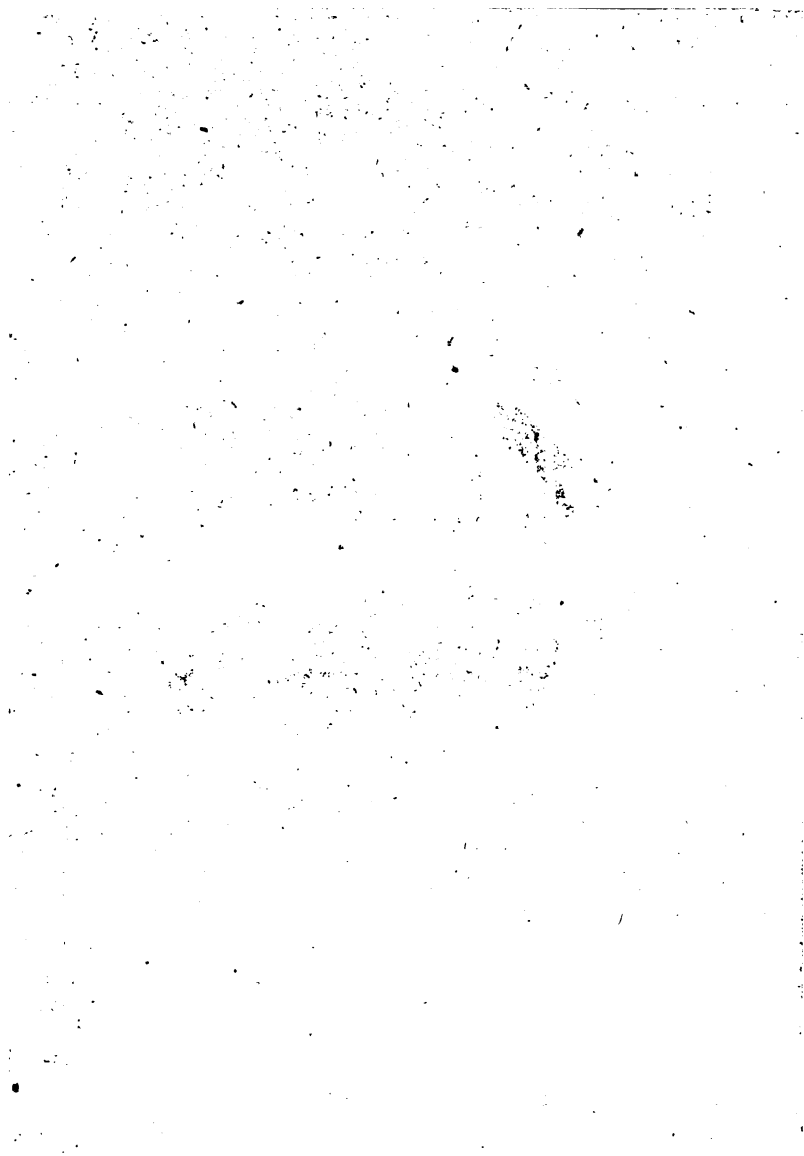
Արրորդ՝ ազգերնու հոգեւոր առաջնորդաց կարգը եւ ,յաջորդութիւնը որոշ թուականով՝ հանդերձ կարեւոր անցքերով :

Չորրորդ՝ եկեղեցեաց ստորագրութիւնները յիշատակաց արձանագիրներով մէկ տեղ, որոնք պատմաբանական կարգին լոյս կուտան հմուտ պատմիչներէ աւելի :

Պնտտի պատմութեան հեղինակը թէ որ ազգային այս կարեւոր խնդրոց եւ ծանօթութեանց պաշտօնն ալ վրան ունենար իրեն ստորագրութեանը հետ, եթէ ճշմարիտը ըսենք, չպիտի ստոյգը դրեր մեր հարցմանց պատասխանին, մանաւանդ երկրորդ խնդրոյն . ինչու որ ինքն ալ նոյն հերձուած մասին մէջ Հռոմայ կրօնքով սոյն քաղաքին ծնունդ ըլլալով, Հռովմայ պատիւ չպիտի բերէր . ըստ որում այն կրօնքն էր որ ազգերնէս այն հերձեալ մասը կտրեց, խռովութեան ու խորհրութեան ողբալի խորսութիւնը ձգեց մէկ ընտանեաց մէջ, եւ բաժնեց հայրը որդիէն, քոյրը եղբորէն . որուն աղետալի հետեւանքը կը տեսնէ մինչեւ ցայսօր՝ ազգերնու այս փոքրիկ գերդաստանը, որոնք մէկ տանէ ելած՝ մէկմէկու թշնամի են :

Ղշմարտասէր եւ անկողմնասէր պատմաբանի գործ է, որ ազգերնու այս երկու մասը մէկ





[The page contains extremely faint and illegible text, likely due to low contrast or poor scan quality. The text is scattered across the page and does not form any recognizable words or sentences.]

Mkhitarants, Abel  
Vep gaghtakanuteqñ Hayots..

Պ, Է, Պ

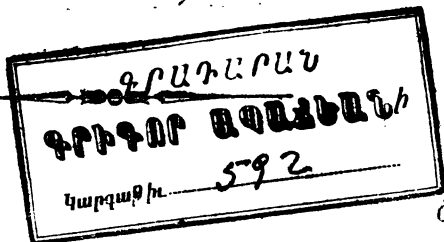
ԳԵՂԹԵԿԵՆՈՒԹԵԵՆ

ՀԱՅՈՑ

ՏՐԵՊԻՋՈՆՈՒ

ԳՐԵԱՑ

ԱՐԷԼ ՎԵՐԳԵՆԵՑ ՄԻԻՋՈՐԵԱՆՑ



ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՍ ԼՐԱԳՐԱՑ

—1857—

Grad  
EREN  
170  
BUHR

Ի ՊԱՅԻՆԱՐԳՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍՈՑ

**Տ. ՅԱԿՈԲԱՅ**

ՍՐԻՆՕՒՆ ԱՐԻՆՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

3500  
EREN  
170  
Օւ. 11. 29

36

## ՆԱԽԵԼՊԻՏԵԼԻՔ

ԱՐԴԵՆ Տրապիկան քաղաքի պատմական  
Անցից հետաքրքիր եղողներուն քաջամանօթ է  
արժանայիշատակ Բժշկեան Հ. Մինաս վար-  
դապետին Պատմութիւն Պոստսի անունով գիր-  
քը. որուն մէջ Ապպադովկիոյ այս հին ու երե-  
ւելի քաղաքամայրը մեծամեծ փոփոխութիւննե-  
րու ենթակայ եղած կը տեսնուի, եւ զանապսն  
աղգերու ալ 'ի սկզբանէ ասպնջական ըլլալով, գա-  
նոնք իրեն բաղդին միշտ վիճակակից ըրած է ամեն  
դարձուածքներու մէջ, ազգաց ժամանակագրու-  
թեանց հարգը ընդարձակ էջեր գրաւելով, կու-  
պաշտութեան աշխարհէն քրիստոնէական դա-  
րուն միակ յիշատակարան մը ընծայուած՝ Աւ-  
ծովու հարաւային արեւելեան ափանց վրայ՝ փոքր  
Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Մենք ալ որ այս հինաւուրց յիշատակա-  
բանին վրայ աչքերնիս դարձուցինք ներկայ մեք  
ասպնջականութեան առեն, ուրիշ հետաքրքրա-  
կան ոգւով մը աս քաղաքամօր յիշատակագիրը

կարդացիրք . որ դեռ ազգերնուս մէջ առաջինը կը  
 Հասարուի ազգային ընդունով Տրապիզոնը ստորագրելուն համար . ըսել կամիմ՝ Պոնտոսի պատմութիւնը :

Բայց անդ ուզածնիս չգտնելէն ետքը , ներկայ ազգերնուս վրան ալ կարեւոր տեղեկութիւն չգտանք բաց 'ի մէկ քանի տող խօսքերէ :

Մենք՝ որ Սամսոնէն սկսած մինչեւ Տրապիզոն Ղանիկու քաղաքներուն մէջ ազգերնուս համատ օտ պատմութիւնը տուած եմք , աս տեղեկածներուն ալ աւելի կը ցանկայիրք ընդարձակը տալ . ուստի եւ կը յուսայինք որ ուզած տեղեկութիւննիս Պոնտոսի պատմութեանը մէջ լեօրէն կը գտնենք . բայց ինչպէս գիտեն ընթերցողք , միայն ազգիս եկեղեցիներուն համառօտ ստորագրութեամբքը հեղինակը իւր խօսքը կը կնքէ :

Վասնի որ ձեռք զարկած եմք ազգիս համառօտ պատմութիւնը կազմել մեր ճանապարհորդական գրուածքին մէջ , մեր ուզածն էր գրտնել յիշեալ Պոնտոսի պատմութեանը մէջ հետեւեալ խնդրոց լուծումը :

Վասի՝ թէ Հայոց ազգը Հայաստանի ո՞ր մասնէն գալլթեր է Տրապիզոն . երբ եւ ո՞րքան է այդ գաղթականութիւնը . ի՞նչ տեսակ ազգային դէպքեր անցած է մէջերնին՝ իսկզբանէ մինչեւ մեր օրերը :

Երկրորդ՝ դանել նոյնպէս յիշեալ պատմութեանը մէջ թէ ի՞նչ տեսնուի ինչ գիպ-



ուածով հերձուած է ազգէն ներկայ հայալատին մասը . եւ ի՞նչ կրօնական խռովութիւններէ պատճառած է անիկայ :

Երրորդ՝ ազգերնու հոգեւոր առաջնորդաց կարգը եւ յաջորդութիւնը որոշ թուականով՝ հանդերձ կարեւոր անցքերով :

Չորրորդ՝ եկեղեցեաց ստորագրութիւնները յիշատակաց արձանագիրներով մէկ տեղ, որոնք պատմաբանական կարգին լոյս կուտան հմուտ պատմիչներէ աւելի :

Պննտոսի պատմութեան հեղինակը թէ որ ազգային այս կարեւոր խնդրոց եւ ծանօթութեանց պաշտօնն ալ վրան ունենար իրեն ստորագրութեանը հետ, եթէ ճշմարիտը ըսենք, չպիտի ստոյգը դրեր մեր հարցմանց պատասխանին, մանաւանդ երկրորդ խնդրոյն . ինչու որ ինքն ալ նոյն հերձուած մասին մէջ Հռոմայ կրօնքով նոյն քաղաքին ծնունդ ըլլալով, Հռովմայ պատիւ չպիտի բերէր . ըստ որում այն կրօնքն էր որ ազգերնէս այն հերձեալ մասը կտրեց, խռովութեան ու խորդութեան ողբալի խարսութիւնը ձգեց մէկ ընտանեաց մէջ, եւ բաժնեց հայրը որդիէն, քոյրը եղբորէն . որուն աղետալի հետեւանքը կը տեսնէ մինչեւ ցայսօր՝ ազգերնու այս փոքրիկ գերդաստանը, որոնք մէկ տանէ ելած՝ մէկմէկու թշնամի են :

Ղշմարտասէր եւ անկողմնասէր պատմաբանի գործ է, որ ազգերնու այս երկու մասը մէկ

սոհմի արիւն եւ մէկ հօր զաւակ ճանչնալով, երկուքին վրայ մէկ սրտով ցաւի . երկուքին անցքը մէկ աչքով տեսնէ ու մէկ գրչով գրէ . ազգին միութիւնը միայն նպաստի բռնելով՝ հերձեալ մասը ձեռքէ չթողու, քանի որ անհկայ ալ ազգին հատուածեալ արիւնն է :

Ասիկայ միայն ըլլալով մեր հեռաբոլորութեան հոգին, խոնարհաբար կը յայտնեմ ընթերցողաց աս նախագիտելիքիս մէջ ներկայ ընելիք պատմութեանս նիւթերուն տեղերը թէ՛

Առաջին հարցման պատասխանին պիտի յառաջ բերեմք ազգային պատմիչներէն, եկեղեցեաց արձանագրութիւններէն եւ յիշատակարաններէն :

Արհրորդինը՝ նոյնպէս ազգիս վերջին պատմաբաններէն, ականատեսներու վկայութենէն եւ կրօնական դէպքերէն :

Արրորդ եւ չորրորդ ինդիրները իրենց նիւթական կազմութիւնը պիտի ունենան, մէկը ժամանագրական կարգ մը, միւսը մանրամասն ստորագրութիւն :

Ասոր իբրեւ հինգերորդ յօդուած կը կարգուիք Ղանիկու քաղաքաց ստորագրութիւնը, որունք ոչ իբրեւ պատմաբանական անցք հեռաբոլոր եղողներուն մտքերը գոհ ընելու համար կը դնելք : այլ միայն ի ծանօթութիւն ազգերնուս, որ անոնց մէջ կը բնակին եւ փոխադարձ երթեւեկութիւն կրնեն աս ուստի ընելու : Ասկէ մեր ընելիք շա-

Տը՛ ազգայնոց օգուան է, եղելոց 'ի Քանիկս, ուրոց մարդասիրութեանց փոխարէն կը նուիրեմք մեր ըրած ճանապարհորդական վաստակը, յԱստուծոյ անկարելով մեր վարձուց հասուցումը:



## ԱՌԱՋԻՆ ՅԳԻՌԻՅՆ

Հայոց ազգին Հայաստանին դադիթուալը . — Գաղթե-  
լուն ժամանակը . եւ դադիթուալանց որդանութիւնը .  
— Ազգային անցքերը մինչեւ մեր օրերը :

ՄԻՆՉԵՒ Հիմա ուրուրեք որ հան-  
դիպեցանք ազգերնուս այլեւայլ իշխա-  
նութեանց տակ, բոլոր անոնց առաջին  
դադիթուալանութիւնը հայրենեաց երկրէն՝  
մի միայն Անի մայրաքաղաքէն կը գրո-  
նեմք :

Ազգային պատմութիւնը եւ մաս-  
նաւորաց գրուածք բոլորն ալ միահա-  
մուռ պատմական միտքերը յիշեալ բազ-  
մամարդ քաղաքը կ'առաջնորդեն, ազ-  
գիս բոլոր տիեզերք յրուելուն պատճա-  
ռը անոր աւերման դէպքերուն մէջը զրտ-  
նալու :

Ի՞նչ զարմանք, եւ ի՞նչ համանմա-  
նութիւն . որ մարդկային ազգի առաջին  
ցրումը Հայաստանի առջի նահապետէն  
ըլլայ . եւ այժմ ալ Հայ ազգին ցրու-

մը նոյնպէս Հայաստանէն պատճառաւ :

Արաբիսը յորդահոս աղբնրածի վրն էր  
 Լնին ազգային սերնդոց . որ երկրադըն-  
 ախս գրեթէ չորս ութրար իրեն զտակը  
 վազցուց . անսպառեք . մարգկային հո-  
 սանք մէ դայերով ամեն աշխարհք թա-  
 փեց . ու երեք հարիւր տարի չափ (1046-  
 -1319) տակաւին չէր պարպեր իրեն  
 մարտաշատ անկիւնները :

Պէտարապիայի հայոց մուտքը այն  
 երկրին մէջ, ( որուն անց քը հտեհաս-  
 տեր եմք 1838 թուականին բրած ճա-  
 նապարհորդութեանս մէջ ), ազգային  
 պատմիչներէն իխնանալք , որ եղած է  
 Լնի քաղաքին զազթական կտրուանէն .  
 անոր բնակչոց մեծ մասը՝ Քրկչական  
 1064 թուականին չղեցին առջի գնա-  
 ցողներուն ետեւէր ի Սոլտաւիտ անկէ  
 ալ անցան Լէհաստան : Եսկէ յառաջ  
 որոշ ժամանակագրութեամբ չեմք գրու-  
 ներ Լնեցի հայոց զաղթականութիւնը ,  
 բայց եթէ երկու տարիով յառաջ Լ-  
 նիի առջի աւելման ստեղն հատուած

մը կը յիշուի Եփեսոսացի Կոնստանտինի ճանապարհորդութեանը մէջ եր. 54. առանց յայտնի որքանութեան :

Իսկ Ղրիմու հայոց զաղթականութիւնը, որուն նմանապէս պատմարանական անցքը զրաժ եմք յիշեալ ճանապարհորդութեանս մէջ, եղած է նոյն մայրաքաղաքէն անոր վերջի աւերմունքներուն ատեն՝ առջի հատուածէն հարիւր եօթանասուն եւ հինգ տարի ետքը՝ Փրկչական 1239 թուականին :

Եւ յժմեան Տրապիզոն եղած հայոց ազգն ալ առ զաղթականութեան սն հատուածն է, որոնք նոյն Փրկչական 1239 թուականին Ենիի վերջին հարուածներուն երեսէն հեռացան մի մասըն Ասպուրական (Անայ երկիրը), մի մասն Խաղտիք (Հաճարստան), մէկ մասն ալ Համէն ու Տրապիզոն\* :

Իայց ինչպէս յայտնի է պատմա-

\* Ճանապարհորդութիւն Եփեսոսացի. եր. 66—84.

բաններէն , յիշեալ Փրկչական 1239  
 Թուականէն ետքն ալ Ենիէն հայոց գաղ-  
 Թական եկան Տրապիզոն . վասն զի՝ աս  
 Ժամանակի Թաթարաց արշաւանքի ա-  
 տեն՝ քաղաքին բնակիչներէն փախստական  
 ելան Հայաստանէն . ան բաժնէն որ դէպ  
 'ի Վան եւ 'ի Սիս կերթար , կէս մ'ալ  
 անկէ հասուած զնայով դէպ 'ի հիւսիս  
 Սեւ ծովին մօտենալով , մտան ասոնք  
 ալ Խաղտեաց գաւառը . ոմանք ցրուե-  
 ցան Համշէն . ոմանք ալ իջան Տրապի-  
 զոն յիշեալ Թուականին :

Իսկ Եւոյ վերջին կործանման ա-  
 տեն , որ սոսկալի գեանաշարԺուԹենէ ե-  
 ղաւ յամին 1319 . նորէն մաս մ'ալ Ե-  
 նիի բնակիչներէն նոյն ճանապարհովը  
 գաղթեցան մի եւ նոյն վերը յիշուած եր-  
 կիրները՝ Վասպուրական , Պարսկաս-  
 տան , Խաղտիք . ասկէ ալ Համշէն ու  
 Տրապիզոն քաղաքը ; ուր որ առջեգաղ-  
 Թական հայերը իրենց բնակութիւննին  
 հաստատեր էին :

Եյս տեղեկութիւնները կուտան ազ-

գիս ժամանակակից պատմաբանները՝ Սամուէլ Լ՛նեցի, Մատթէոս Ուրհայեցի, Աարդան պատմիչ եւ Բքիստակէս Աստիվերացի. որոցմէ Լէհաստանի ճատապարհորդութեան հեղինակը Լ՛նին պատմութիւնը կազմեր է. եւ Տրապիզոնի Հայ դաղթականաց համար յառաջիկայ յօլւածը կուտայ :

“ Լ՛պա ՚ի վերջին կործանման Լ՛ն-  
 “ ւոյ մի մասն բնակչաց չոգաւ ՚ի Ալաս-  
 “ պուրական աշխարհ. անտի ՚ի Պարսկաս-  
 “ տան եւ անտի յԱ՛ժդերխան . եւ մի մասն  
 “ դէպ ՚ի Խաղտիս , ՚ի Համշէն եւ ՚ի Տրա-  
 “ պիզոն . . . ուրանոր փախուցեալ կային  
 “ յառաջագոյն եւ բազմութիւնը Հայոց .  
 “ որոց բազմացեալ ունէին եպիսկոպոս յա-  
 “ մի տեառն 1342 . . . իսկ որք մնացին ՚ի  
 “ Համշէն , կէս մի ալքիստութեամբ տը-  
 “ ւայտեալ՝ անցին ՚ի Տրապիզոն առ ա-  
 “ ռաջին Լ՛նեցիս եղեմոյս անդ , եւ ըսփ-  
 “ ուեցան ՚ի զիւղւրէս . կէս մի չոգան ՚ի  
 “ Սիւրմէնէ եւ ՚ի Խուրչունիք . եւ մնաց-  
 “ եալքն դարձան յայլազգութիւն . ( Ղա .



«Նապարհորդ • Ահաստանի • եր • 84) :

Անցի հայերը Տրապիզոնի մէջ քաղաքանալու ատեն՝ Ալէքսիոս Առմեննոս (որու տոհմը Տրապիզոնի ինքնագլուխ թագաւորներուն տունէն կ'իջնար) երեսուն եւ հինգ տարի յառաջ կայր կոչվեր էր Տրապիզոնի • ուստի ասոր մարդասիրութեան շնորհն եղաւ, որով գաղթական հայերը Տրապիզոնի մէջ բնակութիւն դտան, որու համար կըսէ Անիի պատմութիւնը • «Ուր (Տրապիզոն) «յոյն թագաւորն Աիր-Ալէքսիոս ետ նոսրաց (Հայոց) բնակութիւն եւ տեղի եկեղեցեաց վանաց», (Անդ •) :

Ահաստանի ճանապարհորդութեան հեղինակին տուած այս վկայութենէն ժամանակագրական անհամաձայնութիւն կը լինի պատմութեան ընթացքին մէջ, զոր մենք առանց նմարելու չենք կրնար անցնիլ :

Արեւնայ թէ վերապատուելի հեղինակը վեր 'ի վերոյ տեսութեամբ միայն խնդրոյն վրայէն անցնելով, զանպա-

նութիւնը միտք չէ առեր . բայց անիկայ  
յայտնի է որ, գաղթական Հայոց առա-  
ջին չուն 'ի Տրապիզոն' եղած է 1239  
փրկչական թուին, եւ երկրորդը 1319ին :

Այս նորեկ բազմութիւնը առաջին  
մասին հետ միատեղ Աիր-Ալէքսիոս Տը-  
բապիզոնի կայսեր շնորհիւր քաղաքին  
մէջ բնակութիւն կը հաստատեն, որ ա-  
սոնց գալստենէն՝ ինչպէս վերը ըսինք, ե-  
րեսուն եւ հինգ տարի յառաջ թագա-  
ւորական գահը նստած էր :

Արդ Ալէքսիոս Տրապիզոնի կայսրը՝  
ըստ վկայութեան յիշեալ հեղինակին,  
քաղաքին մէջ Հայոց ազգին եկեղեց-  
ցւոյ տեղ ալ կուտայ . «Ետ նոցա բնա-  
կութիւն եւ տեղի եկեղեցեաց եւ վա-  
նաց» :

Եւ այս եկեղեցեաց ու վանքի շի-  
նութեան թիւը կը գտնամք 165-175  
տարի ետքը Հայոց Տրապիզոն դալէն,  
ինչպէս սնոնց արձանագիրները կ'ընթե-  
նումք :

Ասոր վրայ ալ յաւելցունեմք երե-

սուն եւ հինգ տարի, որ Աիր-Ալէքսիոսը կը թագաւորէր Տրապիզոն, կայսեր կեանքը մինչեւ Հայոց եկեղեցիներու շինւելուն օրերը՝ քոլորը միատեղ կըլլան 210 տարի, որ անհաւատալի կերեւնայ ընթերցողաց, եթէ Աիր-Ալէքսիոս կայսրը այսքան բազմաժամանակեայ կեանք մը ունենար :

Այս ժամանակազրական տարբերութիւնը զոր կրնէ Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը առանց քննութեան, ստուգելու համար՝ երկու խնդիր կան յառաջ օրերելու :

Առաջինը՝ որ վերոյիշեալ հեղինակը ուշադրութեամբ կարդացած չէ եկեղեցեաց շինութեանց արձանագիրները, որոնք կարելի է ըսել, թէ գուցէ այն թուականներէն յառաջ շինուեցան. որոնց մէջ իրօք կը յիշատակվէ Աիր-Ալէքսիոսի պատմութիւնը :

Երկրորդ խնդիրը աս կարծիքն է, որ գուցէ երկու համանուն թագաւորք եղեր են Տրապիզոն Ալէքսիոս անուամբ .

որոնց մէկին օրովը հայերը հոն գաղթելով բնակութեան տեղ առին . երկրորդին օրովն ալ եկեղեցի եւ վանք շինեցին :

Նրկուքին լուծումն ալ պարզ է . առաջինին համար՝ եկեղեցիներուն եւ վանքին արձանագրութիւնները, (որոնք յառաջ բերուած են Պոնտոսի պատմութեանը մէջ), բնագրին հետ բազդատելով՝ մի եւ նոյն ժամանակը գտանք, այն է 1414 թուականները :

Իւկ երկրորդ խնդրոյն լուծումը, նոյն իսկ հեզինակը կուտայ, որ Պոնտոսի թագաւորաց մէջ՝ Աիր-Մէքսիոսէն զատ ուրիշ թագաւոր չկայ եղեր Մէքսիոս անւամբ, (տես 'ի պատմութիւն Պոնտոսի եր. 63.)

Իայց այս ժամանակազրահան քննութեամբն ալ, որ տարբերութիւն կուտայ պատմութեան ընթացքին, դարձեալ անլուծանելի կը մնայ, թէ Աիր-Մէքսիոս Տրապիզոնի ինքնակոչ կայսրը երկու հարիւր տարի կեանք ունեցա՞ւ թէ ոչ . որուն կենացը վրայ յաւելցրնելք եւս քսան

կամ երեսուն տարի իր ծննդենէն մինչեւ թագաւորութեան ատեն, հարկաւ անհաւատալի կերեւնայ մարդու մը կենաց այսքան ամաց բազմութիւն :

Ասիկայ թողլով յունաց ժամանակադիրներուն, անցնինք պատմութեանս կարեւոր խնդրոյն, որ աս տեղս կը ծագի. այն է, թէ Անիի աս հայ գաղթականներէն յառաջ՝ Տրապիզոնի մէջ Հայազգի կար թէ ոչ. ըստ որում Տրապիզոն քաղաքը Հայաստանի Խաղտեաց գաւառը ըլլալով, հին աշխարհագիրներէն զիտեմք, որ Խաղտեաց գաւառն ալ Հայաստանի գաւառներէն մէկըն է, որ թէ եւ յունաց իշխանութեան տակն էր, գուցէ անոնց բազուկը մինչեւ Վարին երկնցած ատեն, բայց բուն Հայաստան ըլլալով անիկայ, կրնայ ըլլալ որ անոնց տիրապետութենէն յառաջ կամ ետքը Տրապիզոնի մէջ հայոց բազմութիւն ալ ըլլար :

Առայժմ ձեռնհասութիւն չունեալով պատմութեանց խորը մտնալու,

մանաւանդ որ ձեռքերնիս մինչեւ ան-  
դամ Խորենացւոյ պատմութիւնն ալ չու-  
նենալով, միջին դարու ժամանակներուն  
կապաւինիմք ճիշդ խնդիրը լուծելու .  
կամ թէ ըսեմք Անիի Հայոց գաղթա-  
կանութենէն երեք դար ալ դէպ ՚ի վեր  
գնալով, մինչեւ փրկչական 1000 թը-  
ւականը ազգային պատմութեանց մէջ :

Աս ժամանակներուն մէջ Անիի գաղ-  
թականութենէն զատ ճիշդ տեղեկու-  
թիւն չեմք գտնար ազգերնուս վրայ թէ  
Հայաստանէն դուրս եղած ըլլայ երե-  
ւելի գաղթականութեամբք որոշ ժամա-  
նակի մը մէջ . ուստի Տրապիզոն որ Հա-  
յաստանի երկիրն է, կարծիք կրնեմք որ  
հոն հայոց բնակութիւն ալ եղած է յու-  
նաց տիրապետութենէն յառաջ եւ յետոյ .  
որուն հայ բնակչացը վրան ալ խօսք որած  
չեն ազգային պատմիչները . թէ եւ Տը-  
րապիզոն յիշեալ տիրապետութենէն ետքը  
յունաց անցաւ եւ անոնց իշխանութեան  
տակը կը կառավարուէր , բայց երկիրը  
դարձեալ Հայաստանի Խաղտեաց դա-

ւառը կը կացուցանէր, ինչպէս մինչեւ ցայ-  
սօր ալ :

Բայց վերջի ազգային գաղթական-  
ներուն որ ճիշդ ժամանակ կը տրուի ի  
պատմաբանից, ասով չէ թէ Տրապիզո-  
նի մէջ երբ հայ եղածին ժամանակը կա-  
մեցեր են որոշել, այլ ինչպէս ամենուս  
յայտնի է, Անիի նման մարդաշատ քա-  
ղաքին աւերմանը ու անոր բնակչացը երկ-  
րէ երկիր տարազիր ըլլալուն շրջանը կա-  
մեցեր են ցուցնել պատմութեանց ժա-  
մանակագրութիւններուն մէջ :

Այլ թէ վերը յիշուած հայոց Անիի  
գաղթականութեանց ժամանակէն երկու  
դար յառաջ Պոնտոսի մայրաքաղաքին  
մէջ հայ բնակիչ կար, Պետրոս գետա-  
դարձ ըսուած կաթողիկոսին երեւելի  
դէպքէն յայտնի կը տեսնուի, որ եղաւ  
Փրկչական 1019 թուականին :

Բանզե՛ այս թուականիս մէջ երբ  
որ յունաց Ասիլ կայսրը արեւելք Ալ-  
բաց վրայ պատերազմի ելաւ, Յովհան-  
նէս Բագրատունի հայոց թագաւորը

վախցաւ, որ չըլլայ լիէ Հայաստանի վըրայ ալ վազէ. ուստի Անիի վաճառուելուն չար խորհուրդը 'ի մտի յղանալով, Անին կայսեր յանձնելուն ձեռագիրը կուղարկէ Պետրոս կաթողիկոսին, որ ան ասին Հայոց Սենեքերիմ թագաւորին քով կը բնակէր Սեբաստիա. եւ կը գրէ անոր, որ իրեն ձեռագիրը կայսեր տանի ու հաշտութիւնը հաստատէ :

Պետրոս կաթողիկոսը թագաւորին պրովը կուգայ կը ներկայանայ կայսեր Պոնտոսի երկիրը խաղտեաց դաւառին մէջ. որուն համար յետագայ պատմիչները կը սեն՝ թէ Տրապիզոնի մէջն էր :

Այսրը շատ ուրախանալով այս անկարծելի տուրոււառութեան նամակին վրայ, որ մտքէն չէր անցուներ, կաթողիկոսը մեծարելով իրեն քովը պահեց ժամանակ մը մինչեւ մկրտութեան ջրօրհնեաց օրը, ուր սովորութիւն էր քրիստոնեայ թագաւորներուն ոտքով մը կըրտութեան տեղն երթալ եկեղեցական ուխտին հաւատարելով, եւ ոն օրը կայս-



ըր կը հրամայէ կաթուղիկոսին ջուր օրհնել հայոց եկեղեցւոյ արարողութեամբ, եւ գետը իր ընթացքէն դառնալուն ըսքանչելիքը կը տեսնեն, ինչպէս պատմաբաններէն վկայուած է ։

Ասկէ կը հասկըցուի, որ ան ատեն Տըրապիզոնի մէջ հայոց բազմութիւն կար, որոց համար կայսրը կը հրամայէ հայոց սովորութեամբ այն արարողութիւնը կատարել ։

Բայց թէ այս ազգային արարողութիւնը Տրապիզոնի մէջ եղաւ, ժամանակակից պատմիչները Տրապիզոն քաղաքը յանուանէ չեն յիշատակեր . այլ ինչպէս վերը ըսինք, Խաղտեաց գաւառը կը յիշուի, որուն մէջ ըստ ասելոյ Աստիվերացւոյն՝ « ՚ի մարմանդս Պոնտոսի », կը ձմերէր կայսրը . ուր որ Պետրոս կաթուղիկոսը գետի դարձին սքանչելիքն ըրաւ, ու Գետադարձ ըսուեցաւ, ինչպէս հետեւեալ վկայութեանը մէջ ։

« Իսկ թագաւորն (Ալասիլ) դառնայ ,, ՚ի ձմերոցն ՚ի մարմանդս Պոնտոսի . եւ

„իջեալ ՚ի գաւառն Խաղտեաց՝ երեկօ-  
 „թըս առնէ . որում զհետ եկեալ հայ-  
 „րապետին Պետրոսի , հանդիպի նմա  
 „յաւուրս աստուածայայտնութեան մե-  
 „ծի տօնին , եւ մեծարեալ պատուի ՚ի  
 „նմանէ ,” ( Աստիվերտ . եր . 11 . տպագ-  
 բեալն : )

Յետագայ պատմիչներէն՝ ասոր հա-  
 մաձայն կը խօսի Հ . Չամչեանն ալ ի-  
 րեն ժողովածու պատմագրութեանը մէջ .  
 ( գ . հատոր ) :

Բայց ասոնցմէ տարբեր վկայութիւն  
 կուտայ այսմաւուրքը յունուարի 6 ին .  
 որուն կերեւայ թէ հետեւեր է Պոնտոսի  
 պատմութեան հեղինակն ալ , որ ջրօրհ-  
 նեաց տեղը Տրապիզոն կը դնէ :

Այսմաւուրքը կըսէ . “ յորժամ մեծ  
 “ կայսրն յունաց Ալասիլ դարձեալ ՚ի  
 “ պատերազմէն Արաց , եկեալ էր ՚ի քաղա-  
 “ քըն Տրապիզոնի ձմերոցի պատճառաւ ,  
 “ յաւուրսն յայնոսիկ գնաց առ նա Պետ-  
 “ րոս Աթուղիկոս . եւ կայսրն բազում  
 “ սիրով ընկալաւ զնա եւ առ ժամանակ

« մի պահեաց առ իւր . եւ ՚ի գալ տօնի  
 « Լստուածայայտնութեանն՝ հրամայ-  
 « եաց նմա օրհնել զջուրն ՚ի գետն առա-  
 « ջի իւր ըստ ծիսի եւ արարողութեան  
 « Հայոց », (6 . յունվարի) :

Բայց Պոնտոսի պատմագիրը գետն  
 ալ յայտնի ընելով, ժամանակի փոփո-  
 խութիւն կրդնէ յիշեալ անցքին մէջ՝  
 Լաստիվերտցիին տուած ժամանակէն եր-  
 կու տարի ետքը զնելով Պետրոս Ա-  
 թուղիկոսին Տրապիզոն գալը ըսելով .  
 « յամի տեառն 1022 Յովհաննէս արքայ  
 առաքեաց զՊետրոս կաթուղիկոս ՚ի Տը-  
 րապիզոն առ կայսրն խօսիլ ՚ի հաշտու-  
 թիւն . . . եւ զՊետրոս կաթուղիկոս  
 մեծարեալ պահեաց առ իւր ժամանակ  
 մի . եւ ՚ի տօնի մկրտութեան ետ օրհնել  
 զջուրն ՚ի գետն Տրապիզոնի », եր. 30-31 :

Եհա աս հաւանական ապացուցու-  
 թիւնները հաւաստի կրնեն թէ՛ Ենիի  
 գաղթականէն յառաջ Տրապիզոնի մէջ  
 հայ բնակիչք եղեր են անշուշտ . իսկ Ե-  
 նիէն եկածներուն համար յառաջ հաս-

տատեցինք թէ, Հայոց ազգին գաղթական մասը Տրապիզոն եկած է փրկչական 1239 եւ 1319 թուականներուն մէջ իրենց եկեղեցիներուն Հիմնարկութեանց ժամանակն է 1424 թուականին . ուստի կերեւի թէ պատերազմաց երեսէն հարւածեալ այս նոր քաղաքացեալ ժողովուրդը՝ յընթացս հարիւր եօթանասուն եւ հինգ ամաց առանց եկեղեցւոյ մնացեր են նոյն քաղաքին մէջ . ըստ որում չին յիշատակեր արձանագիրները թէ յիշեալ երկու դարուց մէջ հայերը եկեղեցի ունէին :

Բայց հաւանական կերեւի՛ արդեօք քրիստոնեայ կրօնասէր Ազգի մը համար վճռաբար ըսել, թէ քրիստոնեայ երկրի մէջ առանց եկեղեցւոյ հարիւրաւոր տարիներով կեցած ըլլայ . որոնք նոյն իսկ կրօնքի վերաբերու թեամբ մեծամեծ հարւածներու քաջութեամբ դէմ դրած, դարձեալ քրիստոնէական կրօնքը անխախտ ու ազատակամ պաշտելուն համար, հայրենիքնին, կալուածքնին եւ մինչեւ ան-

գամ կեանքերնին ձգեր են թշնամեաց  
զէնքին առջեւ, ու կրօնքնին չձգելու հա-  
մար՝ աշխարհքէ աշխարհք, ծովէ ծով  
թափառական եղեր, որպէս զի միմիայն  
իրենց կրօնքի ու հաւատոյ ազատութիւ-  
նը պահեն, եւ նոյն կրօնական ազատու-  
թիւնը Աստուածպաշտութեամբ պայ-  
ծառացրնեն :

Այն այն ազգն է Հայոց ազգը, եւ  
այն քաղաքէն ելած, ուր որ իրենց քրիս-  
տոնէական կրօնքը ազատութեամբ պաշ-  
տելուն համար՝ հազար ու մէկ եկե-  
ղեցիներ կառուցեր էին, եւ անոնց մէջ  
իրենց հաւատքը կը պայծառացրնէին .  
ուստի թէ եւ անոնց եկեղեցւոյ շինու-  
թիւնները Տրապիզոնի մէջ հարիւր եօ-  
թանասուն եւ հինգ տարի ետքը կը յի-  
շատակուին իրենց գալէն, բայց անհա-  
րին է կարծել թէ եկեղեցի չունէին հա-  
յերը նոյն քաղաքին մէջ :

Աս կարծիքը հաստատելու համար,  
երկու ասպացուցութիւն ունիմք . որոնք  
կը հաստատեն թէ հայերը իրենց այժ-



մեան եկեղեցիէն յառաջ՝ եկեղեցի ու-  
նէին Տրապիզոնի մէջ :

Առաջին ապացուցութիւնը պատմա-  
բաններէն կառնուիք, որոնք Տրապիզոնի  
Հայոց եկեղեցիներուն շինութենէն յա-  
ռաջ ևր յիշատակեն նոյն քաղաքի հա-  
յոց եպիսկոպոսը Ստեփաննոս անունն,  
որ 1342 թուականին Սոյ ժողովքը  
գնաց Մխիթար կաթողիկոսի ատեն .  
ուր որ պատահանի գրեցին 'ի Հռովմ  
ընդդէմ ամբաստանութեանց 'ի վերայ ե-  
կեղեցւոյն հայոց :

Երկրորդը որ ամենէն ստոյգն է, կե-  
րեւնայ Հարխափան ըսուած Ս. Ստե-  
փաննոսի եկեղեցւոյ շինութեան ար-  
ձանագիրէն . ըստ որում հոն կը տեսնը-  
ւի, որ այս եկեղեցւոյ շինութենէն յա-  
ռաջ, ( որ եղած է հայոց ՊՁ . թուա-  
կանին ) նոյն տեղը եկեղեցի կայ եղեր .  
իսկ յիշեալ թուականին եղած շինու-  
թիւնը՝ վերջինը եղած է, ինչպէս կը վը-  
կայէ արձանագիրն ալ . “ Օ վերջին շի-  
նող սուրբ տաճարիս Խոճայ Շամշա-

տին եւ զիւր կողակիցն, եւ զզաւակն պարոն Խաչատուր՝ յիշեցէք ՚ի սուրբ աղօթքս ձեր. ՚ի թ. հայոց ՊՁ.», (1431) :

Աւելի ապացոյց կրնայ ըլլալ Չարխափանէն յառաջ եկեղեցի ըլլալուն մի եւնոյն տեղը, անոր հին գերեզմաննոցը, որոց քարերը հիմա եկեղեցւոյն սալայատակ ըրած են . ասոնց մէջ հայոց ՊԼԵ. թուականով արձանագրութիւններ կը գտնուին այս օրուան օրս, որոնք կը հաստատեն որ շատ տարիներով յառաջ ազգը հոն եկեղեցի ունէր եւ գերեզմաննոց, ինչպէս չորրորդ յօդուածին մէջ դրած եմք :

Թող զայս, ազգերնուս նախնական սովորութիւնքը թէ հին եւ թէ նոր՝ կը վկայեն, որ հայերը երբէք առանց եկեղեցւոյ չեն մնար ուր որ գտնուին. սեպհական եկեղեցի ունենալէն յառաջ՝ մատուռ մ'ալ գոնէ կը հաստատեն ժամերգութիւն կատարելու համար . այսպէս ալ անստարակոյս Տրապիզոնի հայ գաղթականաց համար կարծելու եմք, թէ

իրենց գալստենէն յառաջ մինչեւ եկեղեցի շինելնին՝ հաստատուն մատուռներ ունեցեր են հօրկաւ քաղաքին մէջ, ուր որ եկեղեցիներ կառուցեր, երկիրն ալ ազդին սեպհականեր են, ինչպէս այժմեան եկեղեցիները:

Իսկ Ամենափրկիչ վանքին համար գիտենք, որ Խոճայ Ստեփաննոսի շինութենէն յառաջ մենաստանը եկեղեցի ունէր. եւ անկէ յառաջ միաբան կար մէջը. որոց կընծայէ նուիրատուն՝ վանքը բոլոր իր անդաստանով, ինչպէս իրեն կարգին ըսելու եմք:

Ազգերնու Տրապիզոնի մէջ հաստատուն բնակելուն ժամանակը այսպէս պատմաբաններէն ստուգելով՝ կը տեսնաւք, որ ընդմէջ երեքտասաներորդ դարուն եղած է. թէ եւ անկէ յառաջ կային հայազգ ՚ի Տրապիզոն, բայց ինչպէս վերը ըսած եմք, որոշ ժամանակով յայտնի եղած չէ. եւ ասիկայ ան դարն էր, որ ժամանակ Առաքինեան հայոց թագաւորութիւնը Միջերկրական ծովու ա-



րեւելեան ափանց վրայէն նոր յաւիտե-  
նականութեան Ավկիանոսը իջեր էր, որ  
ժամանակ ալ հայերը Տրապիզոնի մէջ  
եկեղեցի կը հաստատէին :

Հայոց եկեղեցիները՝ ինչպէս որոշ  
ժամանակագրութեամբ կը տեսնուին ար-  
ձանագիրներուն մէջ, շինուած են . Աստ-  
ւածամայր եկեղեցին Հայոց ՊԿԳ (14-  
14) թուականին . վասն զի՝ Պոնտոսի  
պատմութիւնն ալ կըսէ որ «բուն եկե-  
ղեցւոյ յիշատակարանը չկայ» . իսկ զան-  
գակատունը ուրիշ թուական ունի Հա-  
յոց ՊԿԸ . (1429) ին :

Այս արձանագիրներէն կ'երեւնայ որ  
այս եկեղեցին շիներ է բոլոր ժողովուրդը  
իրենց աշխատութեամբ Աիր-Մանուէլ  
եւ Աիր-Ալէքսի ժամանակը, ինչպէս կը  
տեսնուին արձանագիրներուն մէջ, զո-  
րոնք դրած ենք եկեղեցեաց ստորագրու-  
թեաց կարգը :

Երկրորդ եկեղեցին Չարխափան\* մա-

---

\* Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը կըսէ

կանուամբ. որ թէ եւ Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը Յիսուսի անուամբ կը կոչէ, բայց առ հասարակ պղզերնուս մէջ Սուրբ Ստեփաննոս կ'ըսվի. այս եկեղեցին շինուած է առաջինէն երկու տարի ետքը Հայոց ՊՁ. Թուականին, Խոճայ Շամշատին անուամբ Հայ իշխանի մը արդեամբք. որ կերեւնայ թէ Խոճայ Ստեփաննոսի ազգականներէն է. որ վաճառքը հիմնեց ասկէ եօթը տարի յառաջ:

Երրորդ՝ Սուրբ Օգոստոս եկեղեցին է. որուն շինութեան թիւը յայտնի չէ արձանագրութիւն չունենալուն համար, որ եւ ոչ հին յիշատակարանին մէջը կայ եղեր. միայն թէ ասիկայ ալ հին ատենի շինուած է հաւաստի. ըստ որում ասոր գերեզմաննոցին մէջ հին խաչվեմ կայ Հայոց ԶԻԷ. Թուականին գրված:

Չորրորդն է Սուրբ Յօհաննէս եկե-

թէ Չարխափան ըսկեցաւ այս եկեղեցին, շինելու ատեն վրայէն մարդ ինալուն ու չմեռնելուն համար:

ղեցին՝ նոյնպէս անթուական՝ ու երեք եկեղեցիներէն ալ փոքր : որոց ստորագրութիւնը չորրորդ յօդուածին մէջ կուտամք, բաց Աստուածամայր եկեղեցիէն՝ որ պապական Հայոց ձեռքն է :

Իսկ վանքը Ամենափրկիչ անունով, որ պարսպապատ շինուած է քաղաքէն մէկ ժամ հեռի արեւելեան կողմը, խորաձորին արեւմտեան բարձր լանջին վրա, հայոց ՊԶԳ. (1424) թուականին, Աիր-Ալէքսի թագաւորութեան ժամանակը, բաւական պատմական տեղեկութիւն կուտայ իրեն ժամանակին վրայ :

Աս վանքը շիներ է Խոճայ Ստեփան երեւելի հայազգի իշխանը իրեն արդեամբք, գնելով անոր չորս կողմը եղած ընդարձակ երկիրը լեռնով ու ձորով մինչեւ քաղաքին արեւելեան ծայրը, որ վանքին հետ անջնջելի յիշատակ կը թողու իրեն եւ իր ամուսնոյն եւ ծնողաց բարեպաշտ հոգւոյն՝ Ինուէր ազգին :

Ամենափրկիչ վանքին արժանայիշատակ այս հիմնադիրը՝ թէ եւ յայտնի չը-

ներ թէ յիշեալ թագաւորէն հրովարտակ առա՞ծ է թէ ոչ՝ նոյն վանքը բոլոր իւր անդաստանով ազգին սեպհական կալուած ընելու, բայց այս յայտնի է որ, 1461 թուականին Տրապիզոն Տաճկաց ձեռք անցնելէն ետքը՝ առջի հրովարտակն առաւ Ք. Սուլթան Պայազէտէն, եւ երկրորդը Սուլթան Սէլիմէն. որ իւր հօրմէն ետքը հրովարտակ հաննց վանքին քակուած տեղերը շինելու, ինչպէս հին յիշատակագիրը\* կրսէ :

Աս յիշատակարանէն կերեւնայ, որ Ա անքին սաճարը շինվելէն յառաջ՝ մի քան նոյն տեղը մենաթտան կայեղեր, ուր կային միաբանութիւն կրօնաւորաց. որոց Խոճայ Ստեփանը կը նուիրէ վանքը բոլոր իր գնեալ երկիրներով. ասկէ կերեւնայ

---

\*Աս յիշատակարանը զոր կը յիշէ Պոնտոսի պատմութիւնը, եւ յառաջ կը բերէ անկէ վանքին վերաբերեալ վկայութիւնները, վանքէն յափշտակելէն ետ մօտ ատեններս, ինչպէս կրսեն, պապական ժողովուրդները, եւ Մխիթարեանց վանքը զրկելէն ետ ՚ի Ա ենետիկ: Ասոր համար գրած եմք շորրորդ յօդուածին մէջ:

որ այն շինութենէն յառաջ աս տեղս ալ  
եկեղեցի եղած է. եւ շատ մայրիկ ալ  
այն աեղ յիշատակարաններ շիներ են.  
ինչպէս ահա կը տեսնուի եկեղեցւոյ յի-  
շատակարանի կտակին մէջ :

“ Ըրդ ես Խոճայ Ստեփաննոսս օտա-  
“ ցայ ՚ի հալալ արդեանց իմոց զտեղի  
“ ժոնացս իւր անգատտանաւն . եւ շինեցի  
“ զլուսազարդ աստարս յիշատակ հոգւոյ  
“ իմոյ եւ ՚ի վայելլումն մանկանց սիովնի .  
“ եւ ետու միաբանից սուրբ ուխտիս ես  
“ Խոճայ Ստեփաննոսս եւ իմ որդիքս . զի  
“ հոտարակ ամենայն քրիստոնէից է վանքս  
“ եւ կրօնաւորաց որք բնակեալ են ՚ի սմա ,,  
... Ըսիկայ կրնայ հաւաստի վկայ ըլ-  
լալ Տրապիզոնի մէջ Հայոց եկեղեցի  
բլալուն՝ ներկայ եղածներէն յառաջ :

Սանքը եւ քաղաքին եկեղեցիները  
եռայարկ քարաշէն զանգակատուններ ու-  
նէին, որոնք քակուեցան Տրապիզոն տաճ-  
կոց ձեռքը անցնելու ատեն . նոյնպէս  
քակուեցան վանքին եւ Ըստուտծումայր  
եկեղեցւոյն յարկերը : Ըսոնք քակել սը-

ւաւ Եւաւուզ Սուլթան Սէլիմ թագաւորը, երբ քրիստոնէից կոտորուելուն հըրամանը յետ առաւ, որու տեղ ազգային բարձր շէնքերը քակելու հրամանըրաւ :

Սանքին տաճարը ժամատուն ալ ունէր, զոր շիներ է Խոճայ Ղարայ՝ նոյնպէս գուցէ Խոճայ Ստեփանի ազգականներէն՝ հայազգի իշխան մը . բայց շինութեան թիւը յայտնի չէ . միայն յիշատակարանը այսպէս կը գրէ . « Բրիստոս ու », զորմի Խոճայ Ղարային հոգւոյն, որ », շինեց զվանից ժամատունն յիշատակիւր », հոգւոյն : »

Ետը դուստրը վանքին պարսպին շինութեանը շինութիւն ըրած է . նոյնպէս եւս միւս բոլոր շէնքերը շինուած են մասնաւորաց տուրքով :

Մենաստանին շինութեան առջի ատենները երբ որ Եմենափրկչի տաճարը նոր կառուցուեցաւ, վանքին կառավարութիւնը միաբանից ձեռքն էր . ինչպէս կեռեւհայ Խոճայ Ստեփանի յիշատակարա-

190. նէն, որ վանքին հիմնադիրն է. որ եւ վան-  
 191. քը իր սեպհական անդաստանովը տուեր  
 192. է միաբանից սուրբ ուխտին :

193. Աս միջոցին միաբանութեան ճոխ ա-  
 տենն էր, եւ խիստ բարեկարգութեան  
 194. մէջ էին. գրադիտութիւնն ալ բաւական  
 195. ծաղկած էր մէջերնին. ինչպէս կերեւնայ  
 196. անոնց այն ժամանակի գրաւոր գործքե-  
 197. րէն :

198. Այս բանը մեծ ցոյց մըն է արդա-  
 199. րեւ այնպիսի միաբանութեան մը յու-  
 200. սուսնասիրութեան մէջ յառաջ գնալուն,  
 201. որոնք ասդիէն անդիէն այսպիսի փոքրիկ  
 202. եւ աննշան մենաւստան մը դիմելով, նոյն-  
 203. պէս աննշան եւ անուսումն մարդիկ, ա-  
 204. ռանց գիտնաւորի մը ձեռք դաստիարակ-  
 205. ուելլու, ասորուան օրս յիշատակ կը թո-  
 206. ղուն մեզ ընտիր ձեռագիր եկեղեցական  
 207. գրքեր, որոնցմով՝ տպագրութիւն չըլլա-  
 208. լէն՝ իրենց ամբողջ ժամերգութիւննին  
 209. կը կատարէին ՚ի փառս Աստուծոյ, եւ  
 210. գրեթէ ամբողջ եկեղեցական գրքերը ի-  
 211. րենց գրասիրութեան պատուէն էր :

Այս ձեռագիրներէն մեզի յիշատակ մը-  
նացածը փոքրիկ մաշտոյ մըն է, նոյն Ամե-  
նափրկիչ վանքը գրուած՝ Աստուածածնի  
եկեղեցւոյ համար, ՚ի թուին հայոց ՋԺԷ  
(1466) . որ իւր կարեւոր յիշատակա-  
րանոյվը մեր պատմութեան ընթացքին  
լոյս կուտայ, եւ քանի մը մթութիւն-  
ներ կը պարզէ, որ է այս :

“Արդ գրեցաւ գիրքս այս որ կոչի  
,, մաշտոց, ձեռամբ անարհեստ գրչի Ա-  
,, ւետիք արեղայի տրապիզոնցւոյ ՚ի թը-  
,, ւին ՋԺԷ ընդհովանեաւ սուրբ Փրկի-  
,, չին եւ սուրբ Սարապիտին եւ ամենա-  
,, յաղթ սուրբ նշանին . . . եւ եզի զսա-  
,, ՚ի վերին եկեղեցին որ կոչի սուրբ Աստ-  
,, ուածածին, ՚ի վայելումն մանկանց սի-  
,, ոմնի եւ յիշատակ ինձ : ,,”

Ասկէ կերեւնայ որ վանքը եղած ե-  
կեղեցիներուն մէկն ալ սուրբ Սարապի-  
տի անուամբ եղած է, որ հիմա չկայ . ա-  
սոնց քննութիւնը ըրած եմք չորրորդ  
յօդուածին մէջ :

Թայց ասկէ երկու հարիւր օտարիի



չափ ետքը վանքին կառավարութիւնը աթոռակալաց ձեռքն էր, որոնք քաղաքացիներէն էին ու միշտ վանքը կը նստէին զուցէ ասոնք առաջնորդին կողմէն կը դրուէին միաբանքը կառավարելու համար կամ երկիրը մշակելու, ինչպէս մինչեւ հիմա ալ կայ :

Այբեմն աս իշխանութիւնը միաբանից ալ արուեցաւ, որուն կը վկայէ սա հին յիշատակարանն ալ. « 'ի թուին ՌՂԵ ,, (1648) վախճանեցաւ Ա. ետիք պարուն տէսն . եւ յաջորդեաց զտեղին Աստուածատուր արեղան , , :

Որքան ալ որ հին յիշատակարանը վերը յիշուած թուականին կապահովընէ թէ վանքին կառավարութիւնը աթոռակալաց ձեռքն էր, այսու ամենայնիւ կերեւնայ որ վանքը ընդհանրապէս առաջնորդաց տեսչութեան տակն էր . ինչպէս քանի մը հաւասարի վկայութիւններէ կառնուիք . վերը դրուած թուականէն եօթանասուն եւ հինգ տարի յառաջ՝ Յակոբ անուն եպիսկոպոս մը իրեն

առաջնորդութեան տաճարին սեղանը իրեն խորանովը հանդերձ ծաղկել տուած է անտրուեստ պատկերներով՝ Փրկչակնն 1594 թուականին. որուն արձանագիրը նոյն խորանի կիսաբոլորակին լայնութեանը մէջ գրուած է ըստ այսմ. «Մաղկե»,  
 «ցաւ լուսազարգ խորանս թվին ԹԻԲ»,  
 «(1593) յառաջնորդութեան տէր Յա»,  
 «կոբ արհի եպիսկոպոսին:»,

Յակոբ եպիսկոպոսին կը յաջորդէ Լեւտիք եպիսկոպոսը. (զոր արձանագիրը մետրապօլիս կանուանէ), որ եւ քրսան եւ ութ տարի ետքը նոյնպէս եկեղեցւոյ մէջը նկարներով առջնին պէս անարհեստ ոճով պատկերազարդել կուտայ. որ կերեւնայ թէ յունական վարդապետութեան գործ է վերջի ատեններու արուեստը ընկած ժամանակին: Ետք յիշատակարանը եկեղեցւոյ արեւմտեան դռան ճակատը գրուած է փոքրիկ քարի վրայ, ըստ այսմ. «Մաղկեցաւ տաճարս»,  
 «աստուածային յիշատակ անջնջելի Լ»,  
 «ւետիք արապօլտին եւ իւր ծնողին».

„ԹՎԻՆ ՌԷ ԻՆ ԵԼ ՄԷԿ ԱԵԿԻ (1622): „

Աւետիք մետրապօլտէն ետքը վանքին կառավարութիւնը աթոռակալներու յանձնուեր էր՝ ինչպէս վերը ըսինք, եւ քսան եւ վեց տարի ասոնց ձեռքը մընալով վանքը: Աւետիք պարոն տէրը մեռնելէն ետքը Աստուածատուր արեղան կառնու վանքին կառավարութիւնը. այն է 1648 թՎԻՆ:

Իսոյց Յակոբ եպիսկոպոսէն յառաջ ալ Առաջնորդաց կարգը կընդհատի. ըստ որում ասկէ յառաջ մարդ չժիշատակիր արձանագրութեանց մէջ մինչեւ Րատեփաննոս եպիսկոպոսը, առաջին յայտնի առաջնորդ համարված Լայոց Տրապիզոնի մէջ, որ Սոյ ժողովքը գնաց. այսինքն երկու հարիւր յիսուն եւ մէկտասրի յառաջ. 1593 -(231)-1342:

Աստուածատուր Արեղայէնետքն ալ առաջնորդ չժիշատակուիլ պատմութեանց կարգը մինչեւ Յակոբ վարդապետը, որ Վարապետ անուն պատանոյ մը նահատակութեան աստէն Առաջնորդ էր Ամե.

նափրկէի վանացր, եւ Յովհաննէս Լս-  
պիսկոպոսի հետ ՚ի միասին կը թա-  
ղեն յիշեալ նահատակը Հայոց Ռեպե  
(1698) թուականին: Լսոր համար ալ  
անոր պատմութեանը մէջ միայն կը յիշա-  
տակուի, ինչպէս դրուած է Չարխափան  
եկեղեցւոյ ձեռնագիր Լյսմաուրբի մէջ  
յուշուարի քսան եւ վեց:

Լսոնց միջոցն ալ կրնդարձակուի  
մինչեւ յիտուն տարի ժամանակ. 1648  
-(50)-1698:

Լյս ամեն պատմական անդեկու-  
թեանց հետ՝ զորոնք մինչեւ հիմա յա-  
ռաջ բերինք, կարեւոր յիշատակարան մըն  
ալ ունիմք ազգային հնութեանց՝ վկայ  
ազգիս Լնիէն Տրուպիզոն գաղուն, որ է  
եկեղեցական հին պատկեր մը ՚ի նշան բա-  
րեպաշտութեան գաղթական ժողովրդոց:

Լսիկայ է հին պատկեր Լստուածած-  
նի բուն Հայաստանէն բերուած, ինչ-  
պէս իրեն առջի արձանագրութենէն ըս-  
տուգուած է. բայց ըստ որում նոյն առ-  
ջի արձանագրութիւնք անհետ եղած է

բառերին նորոգութեան ատեն, չխտա-  
հացանք հաւաստի աղբիւր մը համա-  
րելու պատմական տեղեկութեանց, ինչ-  
պէս իրեն յիշատակարանը կը յայտնէ :

« Բերեալ էր այս սուրբ պատկեր ՚ի բուն  
,, Հայաւանեայց ՚ի Թուին Հայոց ու Թ  
հարիւր երեքին (1354), եւ եպեալ կայր  
յայս սուրբ ուխտս . եւ էր յոյժ հնաց-  
եալ . իսկ այժմ նորոգեալ պայծառացաւ  
սուրբ հրաշագործ պատկերս յորդորմամբ  
ատէր Համբարձում աւագ քահանային  
. . . ՚ի Թուին ՌՄԿԳ ին ,, (1814) :

Այս պատկերը որ կրօնէ թէ Ղու-  
կաս Աւետարանիչը քաշած է, Յովհան-  
նէս եպիսկոպոսը բերաւ Ամենեցոյէն,  
ուր որ Անիէն գնացած ազդերնուս մեծ  
մասը կար . երբ որ Լըջմիածնայ կողմէն  
նուիրակութեամբ Իլվով գնացեր էր :  
Ասոր հետ կը բերէնաեւ Աստուածա-  
նայ խաչկալ մը, որոնք Ամենափրկչի վա-  
նացը յիշաասկ կը թողու :

Ապատմութիւնը մեզի կը հաւաս-  
տէ հիմա նոյն Յովհաննէս եպիսկոպոսի

դերեզմանին արձանագրութիւնը, որ գրուած է հայոց ՌՃԾԳ (1704) թուականին:

Յովհաննէս եպիսկոպոսը նուիրակ Լջմիածնի կը յիշատակուի սոյն արձանագրութեան մէջն ալ, զոր դրած եմք առաջին յօդուածին մէջ:

Եսիկայ վերոյգրեալ յիշատակարանը Տրապիզոն բերած ժամանակը կըլլայ, երբ որ՝ կը նահատակուի Վարապետ անուն հայ պատանին. եւ ան օտոն սա ինքը Յօհաննէս եպիսկոպոսը Յակօբ վարդապետին հետ՝ որ Լճենափրկչի առաջնորդըն էր, ՚ի միասին կը թաղեն զանիկայ:

Արը յիշած եմք որ շարխափանի ձեռագիր Եյամաուուրքին մէջ ասիկայ ալ գրուած է Վարապետ նահատակին պատմութեան յիշատակարանին մէջ. ուր որ Յովհաննէս Եպիսկոպոսին թութուն ջի մականունը կը տրուի, ըստ այսմ.

“Ես Յովհաննէս վարդապետս որոյ  
 “մականունն թութունջի կոչի, եւ առաջ-  
 “նորդ սուրբ Լճենափրկչին Յակօբ վար-

,, դապետ՝ եղեալ ականատես այս սուրբ  
 ,, նահատակիս , եւ ես Յովհաննէս արք  
 ,, եպիսկոպոսս ոտիւք իմովք ընթացայ եւ  
 ,, զրկախառն համբուրեցի , եւ փափագ  
 ,, ծնողացն բազում խրատիւք մխիթա-  
 ,, րեցի : Եւ յերրորդ աւուրն յետ թաղ-  
 ,, մանն եւ Յովհաննէս վարդապետս աւ-  
 ,, սի լոյս ՚ի վերայ գերեւմանին . . . .  
 թփին ԹՃԻԷ ,, :

Ասիկ հաւաստի կերեւնայ , որ Յով-  
 հաննէս եպիսկոպոսը՝ որ Լջմիածնայնը-  
 լիրակ է եղնր , եւ Աամենիցայէն Տրա-  
 պիզոն եկած է , մի եւ նոյն թու թունջի  
 կոչեցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսն է , որ  
 Առստանզնուպօլիս հայոց պատրիարք ե-  
 ղաւ յամին 1665 . բայց գերեզմանը Չար-  
 խափանի բակն ըլլալուն հիմա , կերեւնայ  
 թէ պատրիարքութենէն ետքը Տրապի-  
 զոն եկած է , ու աստ վախճաներ է . այս  
 վերջին գալստեանը կը հանդիպի Աարա-  
 պետին նահատակութիւնն ալ . վասն զի  
 անոր նահատակութեան ու Յովհան-  
 նէս եպիսկոպոսին վախճանին միջոցը վեց

տարի միայն կայ : Հայոց ՌճԻՒԷ (1698) թուականին կը թաղեն նահատակը, եւ ՌճԾԳ (1704) թուին կը վախճանի յիշեալ եպիսկոպոսը :

Իսկ Կարապետ անուն նահատակը՝ արապիզոնցի հայ քսանամեայ պատանի մըն էր, որ Մատուածածնի եկեղեցին սպասաւորութիւն կրնէր . իրեն զեղեցկութեանը համար՝ քաղաքին ապստամբ տաճիկները կը բռնեն զանիկայ ու կ'ըստիպեն հաւատքը ուրանալ . երբոր պատանին քրիստոնէութիւնը չորանար, ան ասանը կը տանին Քէմէր Ղայայ ըսուած թաղը կը կաշին . մարմինը աչքը դրամով կառնու, եւ հոգեւոր հանդիսիւ կը թաղեն զանիկայ Մատուածածնի եկեղեցւոյն դրանը քով, ինչպէս վերը ըսինք :

Իսկ ազգերնուս կրօնական եւ քաղաքական առջի անցքերուն գալով, յայտնի բան մը չենք կրնար ըսել . գրեթէ մինչեւ եօթնեւտասներորդ դարուն վերջերը, այն է Քրիստոսի 1678 թը-



ւականը, որ վերի անցքէն քսան տարի  
 յառաջ եղած է. որ ատեն որ կը յիշա-  
 տակուի քաղաքական դէպքի մը պատճա-  
 ռաւ հայազգի խորրոզի Պաղտասար ա-  
 նուն յառաջաւոր իշխանին նահապա-  
 կութիւնը : Ասիկայ իրեն ժամանա-  
 կի բռնչիին հրամանաւ, որուն առջին  
 համարում ունի եղեր, ազգին տուները  
 փաշայից բնակութիւն տալու սովորու-  
 թիւնը կը վերցընէ, որ Տրապիզոնի մէջ  
 հին ատենէն կայ եղեր. աս պատճառաւ  
 քաղաքին այլազգ բնակիչները նախան-  
 ձելով՝ կ'սպաննեն զինքը : Մարմինը կը  
 թաղեն Չարխափան եկեղեցւոյ պարսպին  
 քով նոյն տարին, որուն վրայ օտապանա-  
 վէմ ձգուած է աս արձանագրութեամբ.  
 “Այս է տապան հանգստեան Տրապի-  
 զոնցի խորրոզի Պաղտասար Աղային,  
 որ նահատակեցաւ վասն անուանն Քը-  
 րիստոսի. թուին ՌՃԽԷ ին, ” (1678)

Այս դէպքէն հարիւր տարիի չափ  
 ետքը՝ 1765 էն մինչեւ 1772 թուա-  
 կանները՝ Տրապիզոնի քաղաքական խա-

ղաղութիւնը կը խռովի եւ ժողովուրդը տակնուվրայ կըլլայ Տէրէպէկներու պատերազմաց երեսէն . որոնք Տրապիզոնի մէջ քանի մը կարգ ըլլալով, այսինքն հարիւրք, որք են բուն քաղաքացիք, իննուսուն եւ հինգք եւ քսան եւ հինգք, այսինքն եկամուտք, այս կարգերը քաղաքին առանձին առանձին մասերուն իշխելով, մէկ մէկու դէմ կռիւ կը բանային մէկզմէկ յաղթահարելու . այնքան երկիւղը կը տիրէր քաղաքին, որ քրիստոնէայ բռնակիչները չէին կրնար առ ահի թաղէ թաղ անցնիլ . ուստի եկեղեցի երթալը անհնարին էր այսպիսի ժամանակ :

Այս պատճառաւ բոլոր քրիստոնէայներն ալ գրեթէ ցրուեցան Տրապիզոնի մէջէն . ոմանք անցան Ղըրիմ, ոմանք Պօլիս, եւ ոմանք Ղանիկները . աս հալածանաց երեսէն Հայոց եկեղեցիներն ալ Ս. Պպսէնտ, Չարխափան եւ Ս. Յովհաննէս ամայի մնացին :

Ազգերնուս ան հալածական բաժինը որ Ղանիկ անցան եւ Ղուրշուէնը

Տէրէ ըսուած գեղերը բնակեցան, երեւելի դէպք մը թողին յետագայից 'ի նիւթ պատմութեան :

Այս ժամանակի Տէրէպէկները 'ի Տրապիզոն, որոց մէկն էր Մոմոշ անուն, Սիւրմէնէ եղած հայոց ու հռոմոց տուները կայրեն եւ զիրենք կը տաճկըցընեն . Աս տաճկըցողները կերթան Ղանիկները, Խուրշուհը Տէրէ, Պաֆրայ եւ ուրիշ տեղեր :

Ղանիկու Բաթալ անունով բղեշխը ինչ ժամանակ մահապարտ կը դատուի արքունի դռնէն, կը փախչի Մոսկովի մէջ Սանկտպետրբուրգ մայրաքաղաքը . անտեղ Արղութեանց Յովսէփ արք եպիսկոպոսէն կը մեծարուի . եւ բաւական մարդասիրութիւն տեսնելով անկէ, անկէ կը խոստանայ որ ինքը դաժած ատեն՝ Ղանիկու մէջ նոր տաճկեցած հայերուն ազատութիւն տայ քրիստոնէութիւնը պաշտելու, զորն որ մէջերնին ծածուկ կը պահեն եղեր :

Իրաւ այս խոհական բղեշխը երբ

ազատութիւն կը գտնայ եւ վերստին Ղա-  
նիկու բզեշխութիւնը կ'առնու, անատեն  
հայոց արք եպիսկոպոսին մարդասիրու-  
թեան փոխարէնը հատուցանելու մտօք  
հրաման կուտայ տաճկացած հայերուն՝ որ  
քրիստոնէութիւնը յայտնի եւ համարձակ  
պաշտեն. եւ ահա ներկայ Խուրշու-  
լուի հայերը աեռոց սերունդն են, բարե-  
յիշատակ բզեշխին ազատասիրութեան  
ժառանգները, եւ անոր հաւատարմու-  
թեան անջնջելի յիշատակը զոր խոստա-  
ցեր էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսին Ռու-  
սաստանի :

Տերէպէկնեբու իշխանութենէն ետ-  
քը մինչեւ մեր ատեն՝ ազգային կարեւոր  
դէպք մը չպատմուի ՚ի քաղաքակա-  
նըս. թէ որ այնպիսի դէպքեր անցած  
ալ են, առաւել կրօնական վէճեր են, ո-  
րոնք հետաքրքիր ընթերցողները կը տես-  
նեն երկրորդ յօդուածին մէջ :

Միայն վերջի ատեններս ազգային  
պատահած դէպք մը զանց չեմք կրնաք  
ընել. որ որքան փոքր է ՚ի քաղաքականս,

այնքան եւս մեծ է կրօնական մասին մէջ,  
եւ մեծ յիշատակ անցելոց :

1852 թուականին Տրապիզոնի Մի-  
մերայ գիւղին հայերը վշտացած ըլլալով  
իրենց ծխական քահանայէն, ազգերնուս  
Առաջնորդը քաղաքը ներկայ չգտնուե-  
լով, հրրոր քահանայն փոխելը փոքր ինչ  
կերկարի, գեղացիք կուգան քաղաքին պա-  
պական ժողովոցոց քահանայից խօսք  
կուտան ազգէն բաժնուելու :

Ասոնք որ Աղէճցի կարգէն են, ազ-  
գային ասելու թիւնը զօրացնելը աւելի  
իրենց պաշտօն ըրած ըլլալով՝ քան թէ  
քրիստոսական հրամանին համեմատ խա-  
ղաղութիւն եւ սէր քարոզել, կաճապարեն  
գիւղը կերթան շ . Սահակ քանի մը ան-  
ձինքներով՝ գիւղացիներուն պապական  
կրօնից քարոզութիւնը ընելու :

Պապական հայոց առաջնորդը որ  
Յովսէփ եպիսկոպոսն է, ինքը քաղաքա-  
կիրթ մարդ մը, աւելի իրեն պաշտօնը  
փառաւոր ընելու համար, քահանային  
պատուէր կուտայ արտաքոյ հոռովմայ եկե-

զեցւոյ Տրամանին՝ զիւզացիները դարձը  
 նկու համար՝ հաւապացնել, որ եթէ  
 իրենք Հռովմայ եկեղեցիին դառնան,  
 իրենց հանդուցեալ ծնողքը՝ որ Հայոց  
 եկեղեցւոյ դաւանութեանը մէջ մեռած  
 են ու արքայութիւն չի պիտի երթան,  
 հիմա անշուշտ անոնց հոգիքն ալ ի-  
 րենց դարձմամբը՝ դժոխքէն պիտի դառ-  
 նան արքայութիւն երթան: ըստորում  
 ասոնց սովորական քարոզութիւնն է ժողո-  
 վարաց, որ կրսն թէ քրիստոնեայ մը  
 ասոնց Հռովմայ եկեղեցւոյ անդամ ըլլա-  
 լալու մեռնինէ՛ հարկաւ փրկութեան չի  
 հասնիր: Այս անգամ քաղաքալիքի  
 եպիսկոպոսը Հռովմայ այս վարդապե-  
 տութեանը հակառակ փրկութեան կը հաս-  
 ցնէ զիւզացւոյ մեռած ծնողքը՝ ասոնց  
 Հռովմայ եկեղեցւոյն անդամ ըլլալու,  
 որպէս զի զիւզացիները յաժշտակէ:

Ասկէ զատ քարոզիչ քահանայն որ  
 թիւզը կը ըլիտ, բանն մը կախարդական  
 բոյնբու վրայ կը հիմնէ իւր քարոզու-  
 թիւնը, երբ մենք զիտիւք թէ քրիս-

տոնէական հաւատոյ ճշմարիտ լուսովը  
արդէն այս ամէն խօշտկան երեւակայու-  
թիւնները քացիւր են, որոնցմով խաբե-  
լայ մարդիկ անձնական շահուց համար  
ուամիկը կը խաբէին :

Չոր օրինակ դործեցի մեզոց ներդ-  
ուութիւն տալու սրապական հրամայելը՝ որ  
աւելի զօրեղ է, այս անգամ կը մոռնան  
խեղճ քարոզիչները՝ որ այս ճանապարհա-  
գամիկ գիւղացիները որսան, վրանորոյ եւ  
փոխանակ շահելու զանոնք, վերստին կը  
կորանցնեն :

Ըմենուն ալ՝ մեծի եւ փոքու՝ այս  
խորամտնակ քարոզիչները կը բաժնեն մէկ  
մէկ մետաղէ միասլնիք, հաւատացնելով  
նեղձերուն, որ զանոնք եթէ վզերնին  
կտխեն, ամէն բունէ ազատ կըլան թէ  
որ վրաննին անգամ հրացան պարպուելու  
ըլլայ, ամենեւ ին ներպոյժք ի իւն չընէր :

Ըզգից յառաջու օրներն՝ այս շարեաց  
գարման մատուցանելու համար, կեկեն  
գիւղը կերթան իշխանք ու քահանայք մէկ  
տեղ, երբ որ իմաստուն քարոզիչներն ալ

տարի միայն կայ : Հայոց Ռճուէ (1698) թուականին կը թաղեն նահատակը, եւ ՌճԾԳ (1704) թուին կը վախճանի յիշեալ եպիսկոպոսը :

Իսկ Կարապետ անուն նահատակը՝ տրապիզոնցի հայ քսանամեայ պատանի մըն էր, որ Մատուածածնի եկեղեցին սպասաւորութիւն կրնէր . իրեն գեղեցկութեանը համար՝ քողոքքին ապստամբ տաճիկները կը բռնեն զանիկայ ու կ'ըստիպեն հաւատքը ուրանալ . երբոր պատանին քրիստոնէութիւնը չորանար, ան ասանը կը տանին Քէմէր Ղայայ ըսուած թաղը կը կաշին . մարմինը աչքը դրամով կառնու, եւ հոգեւոր հանդիսիւ կը թաղեն զանիկայ Մատուածածնի եկեղեցւոյն դրանը քով, ինչպէս վերը ըսինք :

Իսկ ազգերնուս կրօնական եւ քաղաքական առջի անցքերուն գալով, յայտնի բան մը չենք կրնար ըսել . գրիթէ մինչեւ եօթնեւտասներորդ դարուն վերջերը, այն է Քրիստոսի 1678 թը-



ւականը, որ վերի անցքէն քսան տարֆ  
 յառաջ եղած է. որ ատեն որ կը յիշա-  
 տակուի քաղաքական դէպքի մը պատճառաւ  
 հայազգի Խորրոզլի Պաղտասար ա-  
 նուն յառաջաւոր իշխանին նահատա-  
 կութիւնը : Ասիկայ իրեն ժամանա-  
 կի բղեչիին հրամանաւ, որուն առջին  
 համարում ունի եղեր, ազգին տուները  
 փաշայից բնակութիւն տալու սովորու-  
 թիւնը կը վերցընէ, որ Տրապիզոնի մէջ  
 հին ատենէն կայ եղեր. աս պատճառաւ  
 քաղաքին այլազո բնակիչները նախան-  
 ձելով՝ կ'սպաննեն զինքը : Մարմինը կը  
 թաղեն Չարխափան եկեղեցւոյ պարսպին  
 քով նոյն տարին, որուն վրայ տապանա-  
 վէմ ձգուած է աս արձանագրութեամբ .  
 «Այս է տապան հանգստեան Տրապի-  
 զոնցի Խորրոզլի Պաղտասար Աղային,  
 որ նահատակեցաւ վասն անուանն Քը-  
 րիստոսի . թուին ՌճԽէին», (1678)

Այս դէպքէն հարիւր տարիի չափ  
 հետքը՝ 1765 էն մինչեւ 1772 թուա-  
 կանները՝ Տրապիզոնի քաղաքական խա-

ղաղութիւնը կը խռովէ եւ ժողովուրդը տակնուվրայ կըլայ Տէրէպէկներու պատերազմաց երեսէն . որոնք Տրապիզոնի մէջ քանի մը կարգ ըլլալով, այսինքն հարիւրք, որք են բուն քաղաքացիք, իննուսուն եւ հինգը եւ քսան եւ հինգք, այսինքն եկամուտք, այս կարգերը քաղաքին առանձին առանձին մասերուն իշխելով, մէկ մէկու դէմ կռիւ կը բանային մէկը մէկ յազթահարելու . այնքան երկիւղը կը տիրէր քաղաքին, որ քրիստոնեայ բնակիչները չէին կրնար առ ահի թաղէ թաղ անցնիլ . ուստի եկեղեցի երթալը անհնարին էր այսպիսի ժամանակ :

Այս պատճառաւ բոլոր քրիստոնեայներն ալ գրեթէ ցրուեցան Տրապիզոնի մէջէն . ոմանք անցան Ղրթիմ, ոմանք Պօլիս, եւ ոմանք Ղանիկները . աս հալածանաց երեսէն Հայոց եկեղեցիներն ալ Ս . Օպսէնտ, Չարխափան եւ Ս . Յովհաննէս ամայի մնացին :

Ազգերնուս ան հալածական բաժիրը որ Ղանիկ անցան եւ Ղուրշուէնլու

**Տէրէ ըսուած զեղերը բնակեցան, երեւելի դէպք մը թողին յետագայից ՚ինիւթ պատմութեան:**

**Եյս ժամանակի Տէրէպէկները ՚ի Տրապիզոն, որոց մէկն էր Մոմոշ անսւն, Սիւրմէնէ եղած հայոց ու հռոմոց տուները կայրեն եւ զիրենք կը տաճկըցընեն. Ես տաճկըցողները կերթան Ղանիկները, Խուրշուկու Տէրէ, Պաֆլուց եւ ուրիշ տեղեր:**

**Ղանիկու Բաթալ անունով բղշխը ինչ ժամանակ մահապարտ կը դառնի արքունի դռնէն, կը փախչի Մոսկովի մէջ Սանկտպետրբուրգ մայրաքաղաքը. անտեղ Երզութեանց Յովսէփ արք եպիսկոպոսէն կը մեծարուի. եւ բաւական մարդասիրութիւն տեսնելով անկէ, անկէ կը խոստանայ որ ինքը դարձած ատեն՝ Ղանիկու մէջ նոր տաճկցած հայերուն ազատութիւն տայ քրիստոնէութիւնը պաշտելու, զորն որ մէջերնին ծածուկ կը պահեն եղեր:**

**Իրաւ այս խոհական բղշխը երբ**

ազատութիւն կը գտնայ եւ վերստին Ղա-  
նիկու բգեշխութիւնը կ'առնու, անտան  
հայոց արք եպիսկոպոսին մարդասիրու-  
թեան փոխարէնը հատուցանելու մտօք  
հրաման կուտայ տաճկացած հայերուն՝ որ  
քրիստոնէութիւնը յայտնի եւ համարձակ  
պաշտեն . եւ ահա ներկայ Խուրչուն-  
լուի հայերը անոնց սերունդն են, բարե-  
յիշատակ բգեշխին ազատասիրութեան  
ժառանգները, եւ անոր հաւատարմու-  
թեան անջնջելի յիշատակը զոր խոստա-  
ցեր էր Յովսէփ արք եպիսկոպոսին Ռու-  
սաստանի :

Տէրէպէկներու իշխանութենէն ետ-  
քը մինչեւ մեր ատեն՝ ազգային կարեւոր  
դէպք մը չպատմուի ՚ի քաղաքակա-  
նրս . թէ որ այնպիսի դէպքեր անցած  
ալ են, առաւել կրօնական վէճեր են, ու-  
րոնք հետաքրքիր ընթերցողները կրտա-  
նեն երկրորդ յօդուածին մէջ :

Միայն վերջի ատեններս ազգային  
պատահած դէպք մը զանց չեմք կրնաք  
ընել . որ որքան փոքր է ՚ի քաղաքականս ,

այնքան եւս մեծ է կրօնական մասին մէջ,  
եւ մեծ յիշատակ անցելոց :

1852 թուականին Տրապիզոնի Մի-  
մերայ գիւղին հայերը վշտացած ըլլալով  
իրենց ծխական քահանայէն, ազգերնուս  
Առաջնորդը քաղաքը ներկայ չգտնուե-  
լով, հրբոր քահանայն փոխելը փոքր ինչ  
կերկարի, գեղացիք կուգան քաղաքին պա-  
պական ժողովոյոց քահանայից խօսք  
կուտան ազգէն բաժնուելու :

Ասոնք որ Այլէճցի կարգէն են, ազ-  
գային ասելու թիւնը զօրացնելը աւելի  
իրենց պաշտօն ըրած ըլլալով՝ քան թէ  
քրիստոսական հրամանին համեմատ խա-  
ղաղու թիւն եւ սէր քարոզել, կաճապարեն  
գիւղը կերթան 2. Սահակ քանի մը ան-  
ձինքներով՝ գիւղացիներուն պապական  
կրօնից քարոզու թիւնը ընելու :

Պապական հայոց առաջնորդը որ  
Յովսէփ եպիսկոպոսն է, ինքը քաղաքա-  
կիրթ մարդ մը, աւելի իրեն պաշտօնը  
փառաւոր ընելու համար, քահանային  
պատուէր կուտայ արտաքոյ հոգմայ եկե-

զեցւոյ Տրամանին՝ զիւզացիները դարձը  
 նկու համար՝ հաւապացնել, որ եթէ  
 իրենք Հռովմայ եկեղեցին դառնան,  
 իրենց հանդուցեալ ծնողքը՝ որ Հայոց  
 եկեղեցւոյ դաւանութեանը մէջ մեռած  
 են ու արքայութիւն չի պիտի երթան,  
 հիմա անշուշտ անոնց հոգիքն ալ ի-  
 րենց դարձմամբ՝ դժոխքէն պիտի դառ-  
 նան արքայութիւն երթան: ըստորում  
 ասոնց սովորական քարոզութիւնն է ժողո-  
 վարաց, որ կրսն թէ քրիստոնեայ մը  
 ստանց Հռովմայ եկեղեցւոյ անդամ ըլ-  
 լալու մեռնինէ՝ հարկաւ փրկութեան չի  
 հասնիր: Այս անգամ քաղաքալիքի  
 եպիսկոպոսը Հռովմայ այս վարդապե-  
 տու ի հանր հակառակ փրկութեան կը հաս-  
 ցնէ զիւզացւոյ մեռած ծնողքը՝ ստանց  
 Հռովմայ եկեղեցւոյն անդամ ըլլալու,  
 որպէս զի զիւզացիները յափշտակէ:

Եթէ զստ քարոզչը քահանայն որ  
 զիւզո կերէի, բանի մը կախարդական  
 բոնորու վտոյ կը հիմնէ իր քարոզու-  
 թիւնը, երբ մենք զիտ, ինք թէ քրիս-

տոնէական հաւատոյ ճշմարիտ լուսովը  
արդէն այս ամէն խօլական երեւակայու-  
թիւնները քացիւր են, որոնցմով խաբե-  
լայ մարդիկ անձնական շահուց համար  
աամիկը կը խաբէին :

Չոր օրինակ դործէի մեզոց ներդ-  
ուած ինչ տալու պապական հրամայելը՝ որ  
աւելի զօրեղ է, այս անգամ կը մոռնան  
խեղճ քարոզիչները՝ որ այս ճանապարհա-  
աամիկ պիւղացիները որսան, վրանորոյ եւ  
փոխանակ շահելու զանոնք, վերստին կը  
կորսնցնեն :

Ըմենուն ալ՝ մեծի եւ փոքու՝ պս  
խորամտնակ քարոզիչները կը բաժնեն մէկ  
մէկ մետաղէ միապլնիք, հաւատացնելով  
նեղձիրուն, որ զանոնք եթէ վզերնին  
խախեն, ամէն բունէ ազատ կըլան թէ  
որ վրանիկ անգամ հրացան պարպուելու  
ըլայ, ամենեւին ներպոյժութիւն չընէր :

Ըզգիք յառաջու օրներն՝ այս շարեաց  
գարման մատուցանելու համար, կեկեն  
գիւղը կերթան իշխանք ու քահանայք մէկ  
տեղ, երբ որ իմաստուն քարոզիչներն ալ

տարի միայն կայ : Հայոց ՌճԻԷ (1698) թուականին կը թաղեն նահատակը, եւ ՌճԾԳ (1704) թուին կը վախճանի յիշեալ եպիսկոպոսը :

Իսկ Կարապետ անուն նահատակը՝ տրապիպոնցի հայ քսանամեայ պատանի մըն էր, որ Մստուածածնի եկեղեցին սպասաւորութիւն կընէր . իրեն գեղեցկութեանը համար՝ քաղաքին ապստամբ տաճիկները կը բռնեն զանիկայ ու կ'ըստիպեն հաւատքը ուրանալ . երբոր պատանին քրիստոնէութիւնը չուրանար, ան ասնը կը տանին Վէմէր Ղայայ ըսուած թաղը կը կաշնեն . մարմինը աչգը դրամով կ'առնու, եւ հոգեւոր հանդիսիւ կը թաղեն զանիկայ Մստուածածնի եկեղեցւոյն դրանը քով, ինչպէս վերը ըսինք :

Իսկ ազգերնուս կրօնական եւ քաղաքական առջի անցքերուն գալով, յայտնի բան մը չենք կրնար ըսել . գրեթէ մինչեւ եօթնեւտասներորդ դարուն վերջերը, այն է Քրիստոսի 1678 թը-



ւականը, որ վերի անցքէն քսան տարի  
 յառաջ եղած է. որ ասեմն որ կը յիշա-  
 տակուի քաղաքական դէպքի մը պատճա-  
 ռաւ հայազգի Խորրօղլի Պաղտասար ա-  
 նուն յառաջաւոր իշխանին նահատա-  
 կութիւնը : Ասիկայ իրեն ժամանա-  
 կի բղեղին հրամանաւ, որուն առջին  
 համարում ունի եղեր, ազգին տուները  
 փաշայից բնակութիւն տալու սովորու-  
 թիւնը կը վերցընէ, որ Տրապիզոնի մէջ  
 հին ասեմէն կայ եղեր. աս պատճառաւ  
 քաղաքին այլազգ բնակիչները նախան-  
 ձելով՝ կ'սպաննեն զինքը : Մարմինը կը  
 թաղեն Չարխափան եկեղեցւոյ պարսպին  
 քով նոյն տարին, որուն վրայ տապանա-  
 վէմ՝ ձգուած է աս արձանագրութեամբ .  
 «Այս է տապան հանգստեան Տրապի-  
 զոնցի Խորրօղլի Պաղտասար Աղային,  
 որ նահատակեցաւ վասն անուանն Քը-  
 ռխտոսի . թուին ՌճԽէին,» (1678)

Այս դէպքէն հարիւր տարիի չափ  
 ետքը՝ 1765 էն մինչեւ 1772 թուա-  
 կանները՝ Տրապիզոնի քաղաքական խա-

ղաղութիւնը կը խռովի եւ ժողովուրդը տահնուվրայ կըլայ Տէրէպէկներու պատերազմաց երեսէն . որոնք Տրապիզոնի մէջ քանի մը կարգ ըլլալով, այսինքն հարիւրք, որք են բուն քաղաքացիք, իննուսուն եւ հինգք եւ քսան եւ հինգք, այսինքն եկամուտք, այս կարգերը քաղաքին առանձին առանձին մասերուն իշխելով, մէկ մէկու դէմ կռիւ կը բանային մէկը մէկ յազթահարելու . այնքան երկեւղը կը տիրէր քաղաքին, որ քրիստոնեայ բնակիչները չէին կրնար առ ահի թաղէ թաղ անցնիլ . ուստի եկեղեցի երթալը անհնարին էր այսպիսի ժամանակ :

Այս պատճառաւ բոլոր քրիստոնեայներն ալ գրեթէ ցրուեցան Տրապիզոնի մէջէն . ոմանք անցան Ղրթիմ, ոմանք Պօլիս, եւ ոմանք Ղանիկները . աս հալածանաց երեսէն Հայոց եկեղեցիներն ալ Ս . Օպսէնտ, Չարխափան եւ Ս . Յովհաննէս ամայի մնացին :

Ազգերնուս ան հալածական բաժինը որ Ղանիկ անցան եւ Ղուրշուկու

Տէրէ ըսուած զեղերը բնակեցան, երեւելի դէպք մը թողին յետագայից ՚ի նիւթ պատմութեան :

Եյս ժամանակի Տէրէպէկները ՚ի Տրապիզոն, որոց մէկն էր Մոմոշ անուն, Սիւրմէնէ եղած հայոց ու հուռմոց տուները կայրեն եւ զերենք կը տաճկըցընեն . Ես տաճկըցողները կերթան Ղանիկները, Խուրշուկու Տէրէ, Պաֆրայ եւ ուրիշ տեղեր :

Ղանիկու Բաթալ անունով բղեշխը ինչ ժամանակ մահապարտ կը դառնի արքունի դռնէն, կը փախչի Մոսկովի մէջ Սանկտպետրբուրգ մայրաքաղաքը . անտեղ Երդութեանց Յովսէփ արք եպիսկոպոսէն կը մեծարուի . եւ բաւական մարդասիրութիւն տեսնելով անկէ, անկէ կը խոստանայ որ ինքը դարձած ատեն՝ Ղանիկու մէջ նոր տաճկցած հայերուն ազատութիւն տայ քրիստոնէութիւնը պաշտելու, զորն որ մէջերնին ծածուկ կը պահեն եղեր :

Իրաւ այս խոհական բղեշխը երբ

ազատութիւն կը գտնայ եւ վերստին Ղա-  
նիկու բզեշխութիւնը կ'առնու, անատեն  
հայոց արք եպիսկոպոսին մարդասիրու-  
թեան փոխարէնը հատուցանելու մտօք  
հրաման կուտայ տաճկացած հայերուն՝ որ  
քրիստոնէութիւնը յայտնի եւ համարձակ  
պաշտեն. եւ ահա ներկայ Խուրշուհ-  
լուի հայերը անոնց սերունդն են, բարե-  
յիշատակ բզեշխին ազատասիրութեան  
ժառանգները, եւ անոր հաւատարմու-  
թեան անջնջելի յիշատակը զոր խոստա-  
ցեր էր Յովսէփ արք եպիսկոպոսին Ուու-  
աստանի:

Տէրէպէկներու իշխանութենէն ետ-  
քը մինչեւ մեր ատեն՝ ազգային կայունոր  
դէպք մը չպատմուի ՚ի քաղաքակա-  
նըս. թէ որ այնպիսի դէպքեր անցած  
ալ են, առաւել կրօնական վէճեր են, ու-  
րոնք հետաքրքիր ընթերցողները կը տես-  
նեն երկրորդ յօդուածին մէջ:

Միայն վերջի ատեններս ազգային  
պատահած դէպք մը զանց չեմք կրնաք  
ընել. որ որքան փոքր է ՚ի քաղաքականս,

այնքան եւս մեծ է կրօնական մասին մէջ,  
եւ մեծ յիշատակ անցելոց :

1852 թուականին Տրապիզոնի Մի-  
մերայ գիւղին հայերը վշտացած ըլլալով  
իրենց ծխական քահանայէն, ազգերնուս  
Առաջնորդը քաղաքը ներկայ չգտնուե-  
լով, հրորը քահանայն փոխելը փոքր ինչ  
կերկարի, դիզացիք կուգան քաղաքին պա-  
պական ժողովոյոց քահանայից խօսք  
կուտան ազգէն բաժնուելու :

Ասոնք որ Ալէքսի կարգէն են, ազ-  
գային ատելու թիւնը զօրացնելը աւելի  
իրենց պաշտօն ըրած ըլլալով՝ քան թէ  
քրիստոսական հրամանին համեմատ խա-  
ղաղու թիւն եւ սէր քարոզել, կաճապարեն  
գիւղը կերթան 2. Սահակ քանի մը ան-  
ձինքներով՝ դիւղացիներուն պապական  
կրօնից քարոզու թիւնը ընելու :

Պապական հայոց առաջնորդը որ  
Յովսէփ եպիսկոպոսն է, ինքը քաղաքա-  
կիրթ մարդ մը, աւելի իրեն պաշտօնը  
փառաւոր ընելու համար, քահանային  
պատուէր կուտայ արասքոյ հոգմայ եկե-

ղեցւոյ հրամանին՝ զիւզացիները դարձը  
 նկու համար՝ հաւապացնել, որ եթէ  
 իրենք Հռովմայ եկեղեցին դառնան,  
 իրենց հանդուցեալ ծնողքը, որ Հայոց  
 եկեղեցւոյ դաւանութեանը մէջ մեռած  
 են ու արքայութիւն չի պիտի երթան,  
 հիմա անշուշտ անոնց հոգիքն ալ ի-  
 րենց դարձնամբը՝ դժոխքէն պիտի դառ-  
 նան արքայութիւն երթան. ըստորում  
 ասոնց սովորական քարոզութիւնն է ժողո-  
 վարաց, որ կրսն թէ քրիստոնեայ մը  
 առանց Հռովմայ եկեղեցւոյ անդամ ըլ-  
 լալու մեռնինէ՝ հարկաւ փրկութեան չի  
 հասնիր: Այս անգամ քաղաքալիքի  
 եպիսկոպոսը Հռովմայ այս վարդապե-  
 տութեանը հակառակ փրկութեան կը հաս-  
 ցնէ զիւղացւոյ մեռած ծնողքը՝ առանց  
 Հռովմայ եկեղեցւոյն անդամ ըլլալու,  
 որպէս զի զիւզացիները յափշտակէ:

Եթէ զստ քարոզիչ քահանայն որ  
 զիւզը կերէի, բանէ մը կախարդական  
 բաներու վտայ կը հիմնէ իր քարոզու-  
 թիւնը, երբ մենք զիսկիւք թէ քրիս-

տողական հաւատոյ ճշմարիտ լուսովը  
արդէն այս ամէն խօրխօսան երեւակայու-  
թիւնները քացեր են, որոնցմով խարե-  
շայ մարդիկ անձնական շահուց համար  
ուամիկը կը խարէին :

Չոր օրինակ դորձեցի մեզոց ներդ-  
րութիւն տալու պապական հրամայել՝ որ  
աւելի զօրեղ է, այս անգամ կը մոռնան  
խեղճ քարոզիչները՝ որ այս ճանապարհա-  
գամիկ գիւղացիները որսան, վզմտոյ եւ-  
փոխման շահելու զանոնք, վերստին կը  
կորսնցնեն :

Ըմենուն ալ՝ մեծի եւ փոքու՝ պս  
խորամանկ քարոզիչները կը բաժնեն մէկ  
մէկ մետաղէ միտայինք, հաւասարացնելով  
նեղձերուն, որ զանոնք եթէ վզերնին  
կախեն, ամէն բունէ ազատ կըլան թէ  
որ վրանին անգամ հրացան պարսպու կըու-  
րլայ, ամենեւ ին ներպոյձութիւն չընէր :

Ըզգիս յառաջու ողնէն՝ այս շարեաց  
զարման մատուցանելու համար, կելին  
գիւղը կերթան իշխանք ու քահանայք մէկ  
տեղ, երբ որ իմաստուն քարոզիչներն ալ

հոն կըլլան • զիւղացիք շատ մը նախառ-  
ուելէն ու յորդորվելէն ետքը, վերջապէս  
կըզառնան իրենց հայրենի եկեղեցւոյն ծո-  
ցը :

Բայց ըստորում որդիք մարդկան  
իմաստնագոյնք են քան զորպիս լուսոյ  
յաջգօ իւրեանց, զիւղացւոց ուշիմներն  
ալ իրենցնոր առած հաւատքին զօրու-  
թիւնը փորձել ու զնցին : Ախապը կա-  
թեցին հաւերու վիզը, տոնք քարոզիչ-  
ներու ըսածին պէս՝ շիջիտի վնասուելին  
կրօնի • հրօցսմը ու զղեցին կենդանիներուն  
գէճ, եւ ձկէն ՚ի ձկ ամէնքն ալ ինկան կը-  
րահը հատածին պէս : Ահա պապական  
հրօշագործո թիւն, կամ եթէ կարելի է  
ըսել, Կոլէճի հարագործո թիւն • եթէ  
ամէն քարոզու թիւննին ալ տյապէս է, եւ  
րանելլօ եւս են : Ասիկոյ քողօջիս հա-  
սարայութեան հայոց եւ լատինահայոց  
առնուան րերանի խօսքն է :

Ասիկ ունլօ հրօշագործի ձշ ազգօ թի  
ժամանակիկից կրօնեւոր գէպք մը շըլլալով,  
կը կնքենք առաջին յօդուածնիս ազգեր-



նուս ներկայ վիճակին համառօտադրու-  
թեամբը :

Ինչպէս 'ի սկզբան ըսած եմք, ազ-  
գերնուս որոշեալ թուահամարը յայտնի  
չէ թէ որքան բազմութիւն կային 'ի հը-  
նումն Տրապիզոնի ՁԶ. եւ յետագայ  
ժամանակներն ալ թէ եւ յայտնի էր  
բնակութեանց թիւը, բայց եւ այնպէս  
ասոնք ալ միշտ միաթիւ չէին թար :

Ասիկայ ճիշդ յայտնի է որ Տերե-  
պէկներուն բռնաւորութեան աստն՝ շատ  
սակաւաթիւ էր Հայոց բնակութիւնը 'ի  
Տրապիզոն. եւ ասոնք ալ բռնութեանց  
երեսէն ասդիս անդին հալածական եւ  
թափառական կերթային. վասն զի Ա-  
նատօլուի ներքին քաղաքները եւ Տրա-  
պիզոնի գիւղերն անգամ, ուր որ ինքնա-  
գլուխ իշխաններ կը նստէին, աւելի  
հանգստութիւն կար գրիստոնեայ ժո-  
ղովոց համար, քան թէ Տրապիզոն եւ  
անոր նման Սեւ ծովու հարաւային ա-  
փանց վրայ եղած ուրիշ քաղաքները :

Իսկ երբ որ նուազեցաւ յիշեալ քա-

դարներուն տեղեպէ յից իշխանութիւնը  
 եւ յաճախել սկսան Եւրոպացի վաճառ-  
 ապանք եւ սերութեանց հիւպատոսներ  
 նստան, սակաւ մի գլուխ բարձրացուցին  
 քրիստոնեայք. եւ սկսան հայք եւ հո-  
 սոմք Բնասօլուի ներքին քաղաքներէն  
 հետ զհետէ դաղթական գող Տրապի-  
 զան, սմանք վաճառականութեան շահով  
 ոմանք սլ երկրն իշխանաց բռնութեան  
 երևեն:

Իսպց ինչ ասին ալ որ արքունի հո-  
 րամանաւ իմանզեմաթն կաւ, եւ աւելի  
 առ քաղաքներն իրենց քաղաքական ա-  
 զատութիւնը ստացան, սնատն Տրապի-  
 զնու գիւղացի հայաց եւ հոսոմոց հո-  
 մար իրենց գիւղական հանգստութիւնը  
 կը ծանրանար իրենց վրայ, եւ քաղաք-  
 քացւոց համեմատութեամբ բանաւորա-  
 կան կերեւնայ իրենց վնասիք. ինչու-  
 որ, արդէն կալուածատէր աստիճանը  
 զիրենք նեղել սկսիւ էին. ասանկով վեր-  
 ջին ժամանակներս Տրապիզոնի մէջ որ  
 քանի մը ազնի միայն քաղաքացի հայք

կային, զիւ դացւոց հետզհետէ գագթեա  
լովք՝ հիմն չորս հարիւր տուն լուսա  
ւորչակրօն հայք կան, որոնց մէջ գոճա  
ւտեանու թիւերը եւ ծառայական որս  
հետանկրը սովորական կերպով ծաղիւծ  
ըլլալէն զտար, այս վերջի տարիներու  
մէջ ուսման եւ ողջային լուսաւորու  
թեան եւ յառաջագիմնութեան գերե  
ալ նախանձելի եռանդով ծագելու ըս  
կրած է, ինչպէս կը յշտնակօ մը :

Անկեղծութիւնը չի ներկր որ ճիշտ  
մարտու թեմէ դուրս բան մը գրեմք օտարա  
բազայիս մէջ :

Թե՛ եւ Գրադիզոնու մեր հայազգիք  
կրթէք իրենց զաւակուները առանց գրող  
բասան չեն թողուցիւր, եւ դպրատանց  
համար ալ մեծ վեճ գումարներ ատեն  
ատեն ծախիւր են, բայց ուսման եւ գի  
տութեան սկիւր առ առաւել՝ 1840  
թուականէն արձարձել սկսած է մշեր  
նին. անկէ յատալ՝ ապու՛մ եւ գիտու  
թիւն՝ միայն իրենց ազայոցը ժամե  
զըրքի եւ սաղմսթ մէջ վարժիլ եւ դի

գրելը կը ճանչնային, եւ ասկէ աւելի սոր-  
վել ուզողը՝ ծառայական արհեստի պի-  
տի մտնար որ ապրուստ գտնէր, ինչու  
որ մինչեւ աստե՛ն, արդարեւ չը կարի-  
րենց մէջ ազգայիններէն մէկ մը, որ գի-  
տութեամբ եւ ազատական արուեստից  
ուսմամբ ապրուստ գտնէր գէթ Տրապի-  
զոնի մէջ :

1840 թուականէն գիտութեան  
ոգին Տրապիզոնի ազգայնոց մէջ ար-  
թըննալ սկսաւ, երբ որ բարեյիշատակ  
Կ. Պօլսեցի Եփրեմեան Լըիստակէս վար-  
ժապետը ազգին վարժապետ ընտրուելով՝  
ուսում դաս տալու հիմն դրաւ դպրա-  
տանը մէջ. աշակերտք զարգանալով անոր  
դաստիարակութեամբը, ճանչցան ուս-  
ման արժէքը, եւ ծնողաց փափաքը ար-  
թընցոյցին գիտութեան յարգը անոնք  
ալ ճանչնալու :

Յիշեալ պատուելի վարժապետէն  
եւտքը՝ անոր նախադաս աշակերտներէն  
փոխանակեց վարժապետութեան պաշտօ-  
նը Յարութիւն Պետրոսեան, որուն

Հասակակից աշակերտք բաւական ուսման ճաշակը առերէին, եւ հիմնապէս նուազ մէջ երիտասարդական հասակը անցուցած՝ խոհեմ եւ արդոյ սնձինք են :

Գիտութիւնը աստ հեղինակազ վարժապետին աս անդրանիկ աշակերտը, որ իւր ուսուցչին յաջորդեց, տասը տարի մանկանց դաստիարակութեան ղեկը ուղղելով քերականական արհեստին մէջ, իւր խոհեմ եւ պարկեշտ յարատեւութեամբը գիտութիւնը այնքան սիրելի բաւ ժողովրդեան առջեւ, մինչեւ որ ծրնողքալ իրենց զաւակացը հետ անոր քողցրութիւնը վայելածի պէս՝ 1850 թուականին մէջ՝ մեծ եւ հոյակապ դրպրոցին շինութեանը ձեռք զարկին ազգային միաբանական սիրոյ եռանդեամբ. եւ զանիկայ մշտնջենաւորապէս իրենց զաւակացը կրթութեան տեղի պատրաստելու եւ զանոնք դաստիարակելու յուսով՝ արդէն քանի մը բարեկարգ եւ ազգօգուտ ընկերութիւններ հիմնած են, որոնք ազգային կալուածոց եւ եկեղեցեաց արդ-

եանց հետ՝ վարժապետաց եւ վարժարու-  
նի ծախսը կը հոգան :

Ըստնց մէջ ուղղակի յօգուցաւորին  
հաստատուածք՝ Գալիանեանց ընկերու-  
թիւնն է, որ ինչպէս նորերս հրատարակ-  
ւեցաւ ի պիտու թիւն ազգի, 1858 ին հտու  
տատուելով, իսկն նորդապէն էր այճկանց  
դպրատուն բանալ եւ անոր վարժապե-  
տաց ծախսը մաստկարարիչ իւր բաժաւ  
նորդոց շարաթական տուրքովք. եւ ա-  
հաւասիկ անիկայալ սկսաւ այս տարի  
յունիս ամսոյն մէկին :

Բզգիբնուցաւորայոց վարժարանի ծախ-  
սը որ մինչեւ հիմն նոյնպէս եկեղեցա-  
կան կայսւածոց եկամուտէն եւ ժայ-  
գրոց սուսասանուու թեւէն կը մասա-  
կարարու էր. սչաօրու ան օրս իրեն օգնա-  
կան դատմ է ազգիս մէջ հաստատու ամ  
Սիւնեաց ընկերու թիւնը, որ այս տարի  
հաստատու ելով քանի մի ուսու մնասէր  
ազալոյններէ, թէ եւ անձնական օդոյ  
նորդապետ, այսու ամենայնի՝ ի յա-  
ռաջապիմու թիւն իրենց զուտիւոցը ուս-

ման մէջ՝ յօդուտ ծախուց վարժարանին  
տարուէ տարի կը թողուն ընկերու թէւան  
դրամագլխին շահուց հարիւրն հինգ մա-  
ւր :

Հայկազեան ընկերու թիւնն ալ որ  
այս տարի տարեդլովն վերահաստատուե-  
ցաւ նոյնպէս ազգայնոց երեսօտարդնե-  
րէն, իրեն վերջին նպատակ դրամ է վարժա-  
րանին հարկուէր կտած գրեանց ապար-  
քու թեանը՝ թէ ոչ ամբողջագէտ՝ գանկ  
ըստ մասին միշտ ձեռնառւ ըլլալ, որոնց  
առաւ հրապէս կարօտ են վարժարանին ա-  
շակերտքը :

Սուրբ Ստեփաննոսի ընկերու թիւնը,  
զոր կը կազմեն ազգիս եկեղեցեաց քաղց-  
րանու աղ դպիրք 1854 թուականէն հե-  
տէ, եւ իրենց շարաթական տուրքիւ հետ՝  
շարաթական ալ գանձանակ ունին սահ-  
մանու ամ եկեղեցիներուն մէջ առպին հա-  
ւանու թիւամբ . սուր ալ ուղղակի նպա-  
տակն է վարժարանին ազայոց երամշտու-  
թիւն սորվեղընեբու համար ՚ի պայծա-  
ռութիւն եկեղեցեաց՝ ձայնաւորն ուսու-

ցիչ մը վարձել, եւ տարուէ տարի վարժարանին օգտին՝ այս ծանրութիւնը բառնալ, որպէս զի եկեղեցական երօեցմունքըն ալ գիտութեան օւսմանց հետ միօրինակ ընթանայ :

Ա երջի ամբօներս ստորագրուեցանոր ընկերութիւն մ'ալ Աւսումնասիրաց անուամբ. ստիկայ որքան որ ամենէն վերջինն է, իրեն նպատակը վարժարանին համար արդարեւ ամենէն առաջինն է, որ է ուսման սէրը Տրապիզոնի ազգայնոց մէջ տարածել. այս պատճառաւ վարժարանին համար գրքատուն մը պիտի բանան, եւ ազգային օրագիրները թաժանորդարար առնելով գրքատան համար, աշակերտք իւ վարժարանէն դուրս ազգային երիտասարդները պիտի կարդան. ասոնց վրայ՝ վարժարանին համար պէտք եղած գրքերն ալ իրենց դրամագլխովք սպել պիտի տան, որոնք կարողութիւն ունեցող աշակերտին առանց վաստակի պիտի տրուին, իսկ աղքատ ազայոց՝ ձրի :

Այս ամեն ընկերութիւններուն մէջ



պարծանքնիս այն է առաւելայդէս, որ ու-  
 սումնա իրութեան եռանդը այնքան բոր-  
 բորուած է Տրապիզոնի ազգայնոց մէջ,  
 եւ այնքան իրենք իրենց ազգային յառա-  
 ջադիմութեանը կը ցանկան, որ մէկու մը  
 անդամ գրուող իշխանը կամ սոսի քա-  
 զաբացին՝ ամեն մէկ ընկերութիւններուն  
 օլ առանձին փաժանորդ գրուած է. եւ Ե.  
 թէ ընկերութեան մը անձնական օգ-  
 րի մը համար գրուած է, մէկալներուն  
 ալ ազգին յառաջադիմութեանը հա-  
 ճար փութայիր է ընկերակից ըլլալու :  
 Ասանկով իշխան եւ արհեստաւոր՝ հան-  
 գերձ իրենց դեռահաս երիտասարդնե-  
 բով, ոմանք ալ ընտանիքով մէկ տեղ  
 գրեթէ ամեն ազգօգուտ ընկերութեանց  
 ալ անդամ գրուած են : Ասոնք բոլորն  
 ալ չէ՛ իմ է մեծ դուժար մը կը իմողուն  
 ընկերութեանց, այլ ամենու՛ն իրօնց օ-  
 րական ձեռքի աշխատութիւնն է, յոր-  
 մէ ամեն ընկերութիւններու շօթախ-  
 կան մասնուոր ասիք մը կը վճարեն,  
 ազգին յառաջադիմութեանը ընհանուր

• որու մը ընկըւ բողձանքով :

Ե՛հա ազգերնուս յառաջագիմն թեան  
 ելանոց հաստատուն ազգի ընկը, որովք  
 այսօր կ'ուողուի եւ կը ծագկաշարցի ազ-  
 գիս լուսու որու թեան այսիմանալի պառ-  
 աէլը ՚ի փառս Երաւուծոյ, որոջ շնորհիւ  
 ակրնփալու ենք՝ մե՛ծ եւ փոքր՝ յիս այսօր  
 ըիկ գիտութեան պառզն ալ վայելե-  
 լու :

Տրտայիզոնի հայոց ազգային միաբա-  
 նու թիւնը այս յոյսը ունի հիմն իրեն  
 վարժարանին վրայ եւ այս յոյսն ալ ոչ  
 կըրէք պիտի ամաչեցու զանէ զիրենք. վասն  
 զի անոր մէջ նոր ասեմներս բարեկար-  
 գու թիւներ ընկէն ետքը, աշակերանե-  
 րը քանի մը կարգ բաժնուած՝ կուսանին  
 քերականութիւն, քրիստոնէական վար-  
 դօպետութիւն, թուարանութիւն, բա-  
 ռադիոսութիւն եւ երաժշտութիւն. որովք  
 փոքր ժամանակի մէջ՝ անատրակոյս ենք  
 թէ պիտի արդիւնաւ որեն իրենց ծնողաց  
 վաստակը, եւ լցնելով անոնց փափաք-  
 նին, օրինակ պիտի լծողուն անոնց ան-

խոնջ աշխատութիւնը Անատոլի ու-  
րիչ քաղաքներուն մէջ եղած հայազգի  
հասարակութեանն ալ, եւ յաւելժական  
յիշատակ միարանական սիրոյ . որով եր-  
բեմն կը պայծառանայր Ազգութիւննի  
հայրենեաց խանձարուրին մէջ :



## ԵՐԿՐՈՐԿ ԵՕԴՈՒԱԾ

Ազգիս հայաւանին մասին Հայաստանեայց Եկեղեցին հերձուճը. — կրօնական փոխադարձ խռովութեանց պատճառները:

Ազգերնուս մէջ տեղ մը չմիշտակուիր Հռոմէականութիւնը՝ Արստանդնուպոլսոյ մէջ ծագելէն յառաջ. աւստի հաւաստի գիտեմք, որ Արստանդնուպոլսոյ մէջ խռովութեան ոգին Հռոմէականութենէն որ ծագեց, այն տեղ աղգային խաղաղութիւնը վերջովէն կարը՝ անցաւ Տրապիզոն ալ:

Իսոյց թէ ինչպէ՞ս անցաւ, պատմաբանից տուած հաւաքափոխութեան ազետալի անցքերն համառօտելը մեր գործքէն արասքոյ ըլլալով, այն բազմաթերթ անցքերը, որոնք մէկին տասն առաւելութեամբ բռնած են Չասճեան պատմութեան երրորդ հատորոյ 72<sup>5</sup> կրեւէն գրեթէ մինչև վերջ 878, անկէ միայն Տրապիզոնի հոյոց վերաբերեալ կտորը գուրս կը հանեմք յառաջիկայ պատմաւ:

Թիւննիս շորունակերու . գիտնալով նոյն  
 Չամչեանին հետ որ՝ « Հայոց ազգէն  
 ,, հերձուածները լատինացւոց եկեղեցի  
 ,, գնալով , անկաւ ատելութիւն ՚ի մէջ  
 ,, նոցա . . . եւ թէ՛ էր ՚ի մէջ նոցա հա-  
 ,, նուողալ կող եւ կնիւ . նախատինս եւ  
 ,, թ շամուք անհարինք . . . մինչեւ ու-  
 ,, թեք ուրեք սպանութիւն եւս առնել ,  
 ,, եւ միմեանց որոգայթ լարել ,» եր . 750-  
 779 . « եւս եւ չթողացուցանել մկրտել  
 ,, զմանկունս , եւ չառնել պսակ , եւ չթա-  
 ,, ղել զմեռեալս . . . » որոց պտուղն է ,  
 որ մինչեւ հիմա կը տեսէ ազգերնունս եր-  
 կու մասին մէջ այն ամեն քաղաքները ,  
 ուր որ ազգին հետ՝ անոնց հերձուած  
 մասն ալ կան :

Պատմութեանց աղբիւրներէն գի-  
 տեմք , որ Աիլիկիայի հայոց թաղաւո-  
 րութիւնը վերնալէն ետեւ , հայոց մէջէն  
 վերցու ընդհանրապէս Հոռոմայ յարա-  
 բերու թեան ուժը եւ ոգին . եւ բոլոր Աի-  
 լիկիայի հայոց մասին մէջ ալ մարեցաւ  
 Հոռոմայ այն անունը , որ հայոց ազգին

մէջ երկպառակութիւն եւ բաժանում՝ ձգեր էր, եւ մեծամեծ՝ խռովութեանց առիթ եղած սղզիս արեւելեան եւ հարաւային մասին մէջ. առիթ եղած էր նաեւ ՚ի քաղաքական՝ սարսափելի սրածուծեանց եւ աւերմանց Արիւկիոյ երկրին. որոց համար կընթեռնուաք վերը յիշած պատմութեան Գ. հատորոյ 304 երեսէն մինչեւ 365 երեսը. որոց մէջի ազգային աղէտալի դէպքերը միմիայն Հռոմվայ հետ յարաբերութիւն ունենալէն ծագած է :

Այս երկպառակութեանց եւ մշտնջենաւոր դատապարտելի խռովութեանց հոգին նորէն կենդանացուց Հռոմվ անխշտան հայոց մէջ, երբ որ անոր խռովարար կրօնաւորները Յիսուսեան անուն վրանին առած, խռովութիւն եւ կրօնական ատելութիւնը Հայաստան ալ սերմանելու մտօք՝ Նահապետ կաթողիկոսին ներկայացան յԱջմիածին :

Աս եղաւ պատճառ, որ Իննովկէտիոս պապը լաւ միջոց գտաւ հայոց ա-

ուսքելական եկեղեցւոյ Աթոռը յափրջւ  
տակելու . ուստի եւ Նահապետ կաթու  
ղեկոսին՝ այս իմանալի աթոռին փոխա  
րէն՝ նիւթական աթոռ մը ընծայ զոկեց .  
որով ճանապարհ բացուեցաւ հայոց փո  
փոխամիտ եւ պատուէ ինկածներուն՝ այն  
ամեն խոռվութեանց եւ ատելութեանց .  
որոց համար Չամչեանը կրտսէ . « Յար  
,, եաւ աղմուկ յԱնգրիանուպօլիս . եւ  
,, անտի յորդեաց ՚ի բազում քաղաքս ՚ի  
,, գայթակղութիւն բազմաց ,» Գ . հատոր  
եր . 727 :

Այս գայթակղութեան պատճառն  
ալ աս տողերուն վերը անմիջապէս կը դը  
նէ խորագէտ հեղինակը՝ ըսելով . « Յա  
,, ռուրս սորա (Նփրեմ պատրիարքի) եկն  
,, ՚ի Աոստանդնուպօլիս Ախմէթ ար վար  
,, դապետ սեբաստացի . . . եւ հրաման  
,, առեալ ՚ի նմանէ , օթեւանս կալաւ ՚ի  
,, դարպաս եկեղեցւոյ Նուրբ ուսաւոր  
,, չին , ուր քարոզէր զբանն կենաց »  
(Անդ) :

Ասկէ խոհական ընթերցողը անշուշտ

կը հասկընայ, թէ այս բանին կենաց ռուած քարոզութիւնը՝ հեղինակին վերջ յիշած ազգային աղմուկն է եղեր, զոր ՚ի գայ՚իտիղութիւն բազմաց կը քարոզէր Մխիթար վարդապետ սերաստացին : Ասիկայ կը ցուցնեն իրեն վարուց թափառական պատմութիւնը, եւ ան ժամանակին իրեն դէմ ելած ու տպուած տեսրակները :

Ահա Մխիթարայ այս քարոզութիւնը եղաւ ազգային խռովութեանց եւ ստեղծութեանց հիմն եւ պատճառը, որու վրայ պատուաստած է այժմեան ազգիս անսփարանութիւնը իրեն հերձեալ մասին հետ, եւ հետեւաբար անոնց մէջ փոխադարձ ստեղծութեանց եւ հակառակութեանց եւ այլ եւ այլ վէճերու եւ տարածայնութեանց նիւթ . ինչպէս պիտի տեսնեն ընթերցողք նոյն պատմութեան յիշեալ թերթերուն մէջ :

Իբրաւ որ այս աղմուկը որ «Յար», եւալ յԱնդրիանուպօլիս եւ հասաւ Առս, տանդնուպօլիս, եւ ասդիս անդին խը-



ոսկու թիւնը շատցուց, անկէ ալ սնցաւ  
 Տրապիզոն. ուր որ հայոց առաջնորդու-  
 թիւն կ'ընէր Արրահամ չարդասպետ. ա-  
 սկից ալ աս շփոթութիւնները ծագե-  
 լին տասն եւ հինգ տարի ետքը ուրիշ իր-  
 ոսփարարներուն հետ բռնուելով, ար-  
 բունի հլամանաւ Առասնդէուսօլիս  
 բանար դրուելու փրկեալն 1715 թը-  
 ւակամին հոկտեմբերի 12 ին. որ ետքը  
 սքստուելով, զնոց Ալբանան լեռը, եւ  
 անդ կ'օճաւ ի սոց չամքւահամներով, ետ-  
 քը լատինահայոց պատրիարք եղաւ պա-  
 պին հրամանաւ :

Ահա ասոր օրովը, եւ ասոր ձեռ-  
 քով պապականութիւնը մտաւ Տրապի-  
 զոնի հայոց մէջ. ուր եղկելի բաժանու-  
 մը ձգելով, ներկային ազգային բաժան-  
 ման եւ ատելութեան պատճառը յիշ-  
 եալ Արրահամ վարդապետն եղաւ :

Եւ հերձամիտ առաջնորդը՝ որ ըս-  
 կըզքնապատճառ եղաւ Պօլսոյ հոովմե-  
 ական յուզմունքները Տրապիզոնի հա-  
 յոց մէջ մտցունելու 1715 թուականին,

օգուամբ քննելու բաղձանքով :

Ահա ազգերնուս յառաջադիման թեան  
 եկամտից հաստատուն ազգիւ քննելը, որովք  
 այսօր կ'ուղղուի եւ կը ծաղկաղալայի ազ-  
 գիս լուսու որու թեան այսխմանայի պար-  
 աէլը 'ի փառս Աստուծոյ, որոջ շնորհիւ  
 աղերհալու ենք՝ մեծ եւ փոքր՝ յիս այսօր  
 իկի գիտութեան պառուզն ալ վայելե-  
 լու :

Տրայիզոնի հայոց ազդային միաբա-  
 նու թիւեր այս յոյսը ունի հիմա իրեն  
 վարժարանին վրայ եւ այս յոյսն ալ ոչ  
 երբէք պիտի ամաշեցու ջանէ զիրենք՝ վասն  
 զի անոր մէջ նոր ասաններս բարեկար-  
 գու թիւներ քննելն կարք, աշակերանե-  
 րը քանի մը կարգ բաժնուած՝ կուսանին  
 քիւրականոյ թիւն, քրիստոնէական վար-  
 ղապետս թիւն, թուարանոյ թիւն, բա-  
 ռապիտու թիւն եւ երաժշտու թիւն, որովք  
 փոքր ժամանակի մէջ՝ անատրակոյս ենք  
 թէ պիտի արդիւնաւ որեն իրենց ծնողաց  
 վաստակը, եւ լքնելով անոնց փափաք-  
 նին, օրինակ պիտի թողուն անոնց ան-

խոնջ աշխատութիւնը Լնատօլուի ու-  
րիչ քաղաքներուն մէջ եղած հայազգի  
հասարակութեանն ալ, եւ յաւերժական  
յիշատակ միարանական սիրոյ . որով եր-  
բեմն կը պայծառանայր Լզդութիւննի  
հայրենեաց խանձարուրին մէջ :

## ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՕԴՈՒԱԾ

Ազգի հայաւորն մասն Հայաստանեաց Եկեղեցին հերձուճը. — կրօնական փոխադարձ խռովութեանց պատճառները:

Ազգերնուս մէջ տեղ մը չիշատակուիր Հռոմէականութիւնը՝ Արատանդնույցոյց մէջ ծագելէն յառաջ. ուստի հաւաստի գիտեմք, որ Արատանդնույցոյց մէջ խռովութեան ոգին Հռոմէականութեանն որ ծագեց, այն տեղ աղգային խաղաղութիւնը վրդովելէն կաքը՝ անցաւ Տրասիլզոն ալ:

Իսոյց թէ ինչպէ՞ս անցաւ, պատմաբանից տուած հաւաքափոխութեան ազետալի անցքերն համառօտելը մեր գործքէն արտաքոյ ըլլալով, այն բազմաթերթ անցքերը, որոնք մէկին տասն առաւելութեամբ բռնած են Չաօհեան պատմութեան երրորդ հատորոյ 726 էրեսէն գրեթէ մինչեւ վերջ 818, անկէ միայն Տրասիլզոնի հոյոց վերաբերեալ կտորը գուրս կը հանեմք յառաջիկայ պատմաւոր

Թիւննիս շարունակելու . գիտնալով նոյն  
 Չամչեանին հետ որ՝ « Հայոց ազգէն  
 » հերձուածները լատինացւոց եկեղեցի  
 » գնալով , անկաւ ատելութիւն 'ի մէջ  
 » նոցա . . . եւ թէ՛ էր 'ի մէջ նոցա հա-  
 » նուղաղ կազ եւ կռիւ . նախատինս եւ  
 » թշամաք անհնարինք . . . մինչեւ ու-  
 » թիք ուրիք սպանութիւն եւս առնել ,  
 » եւ միմեանց որոգայթ լարել , » եր . 750-  
 779 . « եւս եւ չթողացուցանել մկրտել  
 » զմանկունս , եւ չառնել պստի , եւ չթա-  
 » դիլ զմեռեալս . . . » որոց պտուղն է ,  
 որ մինչեւ հիմա կը սեւէ ազգերնուս եր-  
 կու մասին մէջ այն ամեն քաղաքները ,  
 ուր որ ազգին հետ՝ անոնց հերձուած  
 մասն ալ կան :

Պատմութեանց աղբիւրներէն գի-  
 տեմք , որ Արլիկիայի հայոց թաղաւո-  
 րութիւնը վերնալէն ետեւ , հայոց մէջէն  
 վերցու ընդհանրապէս Հռովմայ յարա-  
 բերու թեան ուժը եւ ոգին . եւ բոլոր Ար-  
 լիկիայի հայոց մասին մէջ ալ մարեցաւ  
 Հռովմայ այն անունը , որ հայոց ազգին

մէջ երկպառակութիւն եւ բաժանում՝ ձգեր էր, եւ մեծամեծ՝ խռովութեանց առիթ եղած սզգիս արեւելեան եւ հարաւային մասին մէջ. առիթ եղած էր նաեւ ՚ի քաղաքական՝ սարսափելի սրածութեանց եւ աւերմանց Արիկիոյ երկրին. որոց համար կ'ընթեռնումք վերը յիշած պատմութեան Գ. հատորոյ 30<sup>4</sup> երեսէն մինչեւ 365 երեսը. որոց մէջի ազգային աղէտայլի գէպքերը միմիայն Հռոմովայ հետ յարաբերութիւն ունենալէն ծագած է :

Այս երկպառակութեանց եւ մշտընջեմաւոր դատապարտելի խռովութեանց հոգին նորէն կենդանացուց Հռոմ ման իշխան հայոց մէջ, երբ որ անոր խռովարար կրօնաւորները Յիսուսեան անուն վրանին առած, խռովութիւն եւ կրօնական ատելութիւնը Հայաստան ալ սերմանելու մտօք՝ Նահապետ կաթողիկոսին ներկայացան յԱջմիածին :

Աս եղաւ պատճառ, որ Իննովկէնտիոս պապը լաւ միջոց գտաւ հայոց ա-

ուաքելական եկեղեցւոյ Աթոռը յափրշա-  
տակելու . ուստի եւ Նահապետ կաթու-  
ղեկոսին՝ այս իմանալի աթոռին փոխա-  
րէն՝ նիւթական աթոռ մը ընծայ զրկեց .  
որով ճանապարհ բացուեցաւ հայոց փո-  
փոխամիտ եւ պատուէ ինկածներուն՝ այն  
ամեն խռովութեանց եւ ստելութեանց .  
որոց համար Չամչեանը կրսէ . « Յար-  
», եաւ աղմուկ յԱնգրիանուպօլիս . եւ  
», անտի յորդեաց 'ի բազում քաղաքս 'ի  
», գայթակղութիւն բազմաց , Վ . հատոր  
եր . 727 :

Այս գայթակղութեան պատճառն  
ալ աս տողերուն վերը անմիջապէ . կը դը-  
նէ խորագէտ հեղինակը՝ ըսելով . « Յա-  
», ւուրս սորա (Նփրեմ պատրիարքի) եկն  
», 'ի Աոստանդնուպօլիս Սխիթար վար-  
», դապետ սերաստացի . . . եւ հրաման  
», առեալ 'ի նմանէ , օթեւանս կալքս 'ի  
», դարպաս եկեղեցւոյ Սուրբ Նուսաուր-  
», չին , ուր քարոզէր զբանն կենաց ,  
(Անդ) :

Ասկէ խոհական ընթերցողը անշուշտ

կը հասկընայ, թէ այս բանին կենաց ըս-  
ուած քարոզութիւնը՝ հեղինակին վերը  
յիշած ազգային ազմուկն է եղիր, զոր  
ի գայլակողութիւն բազմաց կը քարոզէր  
Մխիթար վարդապետ սերաստացին : Ա-  
սիկայ կը ցուցնեն իրեն վարուց թափա-  
ռական պատմութիւնը, եւ ան ժամա-  
նակին իրեն դէմ ելած ու տպուած տես-  
րակները :

Ահա Մխիթարայ այս քարոզու-  
թիւնը եղաւ ազգային խռովութեանց եւ  
ատելութեանց հիմն եւ պատճառը, ո-  
րու վրայ պատուաստած է այժմեան ազ-  
գիս անմիաբանութիւնը իրեն հերձեալ  
մասին հետ, եւ հետեւաբար անոնց մէջ  
փոխադարձ ատելութեանց եւ հակառա-  
կութեանց եւ այլ եւ այլ վէճերու եւ տա-  
րաձայնութեանց նիւթ . ինչպէս պիտի  
տեսնեն ընթերցողք նոյն պատմութեան  
յիշեալ թերթերուն մէջ :

Իրաւ որ այս ազմուկը որ «Յար-  
», եւաւ յԱ՛նդրիանուպօլիս եւ հասաւ Առս-  
», տանդնուպօլիս,» եւ ասդիս անդին խը-



ոսովութիւնը շատցուց, անկէ ալ անցաւ  
 Տրապիզոն. ուր որ հայոց առաջնորդու-  
 թիւն կ'ընէր Արահամ Վարդապետ. ա-  
 սկայ ալ աս շփոթութիւնները ծագե-  
 լին սոսնս եւ հիւգասրիւտքը ուր/չ իջ-  
 ոսովարարներուն հետ բռնուելով, ար-  
 քունի հլամաւ Առսանդիւս ուղիս  
 բանար զբուկսւ փրէշական 1715 թը-  
 ւախմին հոկտեմբերի 12 ին. որ կտքը  
 սչստուելով, զնոց Արաքան լեռը, եւ  
 անդ կ'օժտուց Վանքա համալսարանով, կտ-  
 քը լատինահայոց պատրիարք եղաւ պա-  
 պին հրամանաւ :

Ահա ասոր օրովը, եւ ասոր ձեռ-  
 քով պապականութիւնը մտաւ Տրապի-  
 զոնի հայոց մէջ. ուր եղկելի բաժանու-  
 մը ձգելով, ներկային ազգային բաժան-  
 ման եւ ատելութեան պատճառը յիշ-  
 եալ Արահամ վարդապետն եղաւ :

Աս հերձամիտ առաջնորդը՝ որ ըս-  
 կըզենապատճառ եղաւ Պօլսոյ հոովմե-  
 ական յուզմունքները Տրապիզոնի հա-  
 յոց մէջ մնացունելու 1715 թուականին,

• գու՝ մը ընկըւ բողձանքով :  
 Ա՛հա ազգերնուս յառաջագիմնութեան  
 եկանոյց հաստատուն աղբիւրները, որովք  
 այսօր կ'ուողուի եւ կը ծաղկազարդի ազ-  
 գիս լուսուորու թեան այսխմանալի պառ-  
 ակը. 'ի փառս Աստուծոյ, որոջ շնորհի-  
 ւակրոնփառ ենք՝ մե՛ծ եւ փոքր՝ յիս այսօր  
 իկ գիտութեան պառզն ալ վայելե-  
 լու :

Տրտպիզոնի հայոց ազգային միաբա-  
 նութիւնը այսօրս ունի հիմա իրեն  
 վարժարանին վրայ եւ այս յոյսն ալ ոչ  
 կրբք պիտի ամաչեցու ջանէ զիրենք. վասն  
 զի տեղ մէջ նոր ասաններս բարեկար-  
 գութիւններ ընկէն կտքը, աշակերանե-  
 րը քանի մը կարգ բաժնուած՝ կուսանին  
 քերականութիւն, քրիստոնէական վար-  
 դօպետութիւն, թուարանութիւն, բա-  
 ռապիտութիւն եւ երաժշտութիւն. որովք  
 փոքր ժամանակի մէջ՝ անատրակոյս ենք  
 թէ պիտի արդիւնաւորեն իրենց ծնողաց  
 վաստակը, եւ լցնելով անոնց փափաք-  
 նին, օրինակ պիտի լծողուն անոնց ան-

խոնջ աշխատութիւնը Անատոլուի ու-  
րիջ քաղաքներուն մէջ եղած հայազգի  
հասարակութեանն ալ, եւ յաւերժական  
յիշատակ միաբանական սիրոյ . որով եր-  
բեմն կը պայծառանայր Ազգութիւննիս  
հայրենեաց խանձարուրին մէջ :



## ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՕԿՈՒԱԾ

Ազգի հայաւորն մասն Հայաստանեայց Եկեղեցին հերձուճը. — կրօնական փոխադարձ խռովութեանց պատճառները:

Ազգերնուս մէջ տեղ մը չսխաւակուիր Հռոմէականութիւնը՝ կրօնականընուպօլսոյ մէջ ծագելէն յառաջ. ուստի հաւաստի գիտեմք, որ կրօնականընուպօլսոյ մէջ խռովութեան ոգին Հռոմէականութենէն որ ծագեց, այն տեղ աղգային խողազութիւնը վրդովելէն կաքը՝ անցաւ Տրապիզոն ալ:

Իսոյց թէ ինչպէ՞ս անցաւ, պատմաբանից տուած հաւաստափոխութեան ազետալի անցքերն համառօտելը մեր գործքէն արտաքոյ ըլլալով, այն բազմաթերթ անցքերը, որոնք մէկին տասն առպուելութեամբ բռնած են Չաօչեան պատմութեան երրորդ հատորոյ 726 էրեսէն գրեթէ մինչեւ վերջ 878, անկէ միայն Տրապիզոնի հոյոց վերաբերեալ կտորը գուրս կը հանեմք յառաջիկայ պատմաւ-

Թիւննիս շարունակելու . գիտնալով նոյն  
 Չամկանին հետ որ՝ « Հայոց ազգէն  
 ,, հերձուածնիրը լատինացոց եկեղեցի  
 ,, գնալով , անկաւ ասելու. Թիւն 'ի մէջ  
 ,, նոցա . . . եւ թէ էր 'ի մէջ նոցա հա-  
 ,, ննդաղ կագ եւ կսիւ . նախատինս եւ  
 ,, թշնամուք անհարինք . . . մինչեւ ու-  
 ,, թիք ուրիք սպանուԹիւն եւս առնել ,  
 ,, եւ միմեանց որոգայթ լարել , , եր . 750-  
 779 . « եւս եւ չԹողացուցանել մկրտել  
 ,, զմանկունս , եւ շառնել պսակ , եւ չԹա-  
 ,, ղիլ զմեռեալս . . . » որոց պտուղն է ,  
 որ մինչեւ հիմա կը տեսէ ազգերնուս եր-  
 կու մասին մէջ այն ամեն քաղաքները ,  
 ուր որ ազգին հետ՝ անոնց հերձուած  
 մասն ալ կան :

Պատմութեանց աղբիւրներէն գի-  
 տեմք , որ Աիլեկիայի հայոց Թաղաու-  
 րութիւնը վերնալէն ետեւ , հայոց մէջէն  
 վերցու ընդհանրապէս Հոռոմայ յարա-  
 բերու Թեան ուժը եւ ոգին . եւ բոլոր Աի-  
 լեկիայի հայոց մասին մէջ ալ մարեցաւ  
 Հոռոմայ այն անունը , որ հայոց ապին

Մէջ երկպառակութիւն եւ բաժանում՝ ձգեր էր, եւ մեծամեծ՝ խռովութեանց առիթ եղած ազգիս արեւելեան եւ հարաւային մասին մէջ. առիթ եղած էր նաեւ ՚ի քաղաքականս՝ սարսափելի սրածութեանց եւ աւերմանց Արլեկիոյ երկրին. որոց համար կ'ընթեռնուէք վերը յիշած պատմութեան Գ. հատորոյ 304 երեսէն մինչեւ 365 երեսը. որոց մէջի ազգային աղէտալի դէպքերը միմիայն չըռովմայ հետ յարաբերութիւն ունենալէն ծագած է :

Այս երկպառակութեանց եւ մշտընջենաւոր դատապարտելի խռովութեանց հոգին նորէն կենդանացուց չըռովման իշխան հայոց մէջ, երբ որ անոր խռովարար կրօնաւորները Յիսուսեան անուն վրանին առած, խռովութիւն եւ կրօնական ատելութիւնը չայաստան ալ սերմանելու մտօք՝ Նահապետ կաթուղիկոսին ներկայացան յԱջմիածին :

Աս եղաւ պատճառ, որ Իննովկէնտիոս պապը լաւ միջոց գտաւ հայոց ա-

ուսքեւական եկեղեցւոյ Աթոռը յափրը-  
տակելու. ուստի եւ Նահապետ կաթու-  
ղեկոսին՝ այս իմանալի աթոռին փոխա-  
րէն՝ նիւթական աթոռ մը ընծայ զրկեց.  
որով ճանապարհ բացուեցաւ հայոց փո-  
փոխամիտ եւ պատուէ ինկածներուն՝ այն  
ամեն խռովութեանց եւ ատելութեանց.  
որոց համար Չամչեանը կրտէ. «Յար-  
», եւ աղմուկ յԱնդրիանուպօլիս. եւ  
», անտի յորդեաց ՚ի բազում քաղաքս ՚ի  
», գայթակղութիւն բազմաց», Պ. հատոր  
եր. 727 :

Այս գայթակղութեան պատճառն  
ալ աս տողերուն վերը անմիջապէ՛ կը զը-  
նէ խորագէտ հեղինակը՝ ըսելով. «Յա-  
», ուրս սորա (Նիւրեմ պատրիարքի) եկն  
», ՚ի Աոստանդնուպօլիս Սիւրբ ար վար-  
», դապետ սերաստացի . . . եւ հրաման  
», առեալ ՚ի նմանէ, օթեւանս կաբլս ՚ի  
», դարպաս եկեղեցւոյ Նուրբ ուսաւոր-  
», չին, ուր քարոզէր զբանն կենաց»,  
(Անդ) :

Ասկէ խոհական ընթերցողը անշուշտ

կը հասկընայ, թէ այս բանին կենաց ըս-  
ուած քարոզութիւնը՝ հեղինակին վերը  
յիշած ազգային աղմուկն է եղեր, զոր  
ի գայխակղութիւն բազմաց կը քարոզէր  
Մխիթար վարդապետ սերաստացին : Ա-  
սիկայ կը ցուցնեն իրեն վարուց թափա-  
ռական պատմութիւնը, եւ սն ժամա-  
նակին իրեն դէմ ելած ու տպուած տես-  
րակները :

Ահա Մխիթարայ այս քարոզու-  
թիւնը եղաւ ազգային խռովութեանց եւ  
ատելութեանց հիմն եւ պատճառը, ո-  
րու վրայ պատուաստած է այժմեան ազ-  
գիս անսիրտանութիւնը իրեն հերձեալ  
մասին հետ, եւ հետեւաբար անոնց մէջ  
փոխադարձ ատելութեանց եւ հակառա-  
կութեանց եւ այլ եւ այլ վէճերու եւ տա-  
րաձայնութեանց նիւթ . ինչպէս պիտի  
տեսնեն ընթերցողք նոյն պատմութեան  
յիշեալ թերթերուն մէջ :

Իրաւ որ այս աղմուկը որ «Յար-  
», եւ «Անդրիանուպօլիս եւ հասաւ Առ-  
», տանդնուպօլիս», եւ ասոյիս անդին խը-



ոսփութիւնը շատցուց, անկէ ալ անցաւ  
Տրապիզոն. ուր որ հայոց առաջնորդու-  
թիւն կ'ընէր Արախամ չ'սլղսպիա. ա-  
սիկոյ ալ աս շփութութիւնները ծագե-  
լին ասան եւ հինգ ասրիկաքը ուրիշ խը-  
ոսփարարներուն հետ բռնուելով, ար-  
բունի հրամանաւ Առասնդնուպօլիս  
բանար դրուեցաւ փրէնկական 1715 թը-  
ւականին հոկտեմբերի 12 լն. որ ետքը  
սքստուելով, զիսց Ալբանան լեռը, եւ  
անդ կ'ընտարուց չ'անքւահամանելով, ետ-  
քը լատինահայոց պատրիարք եղաւ պա-  
պին հրամանաւ :

Ահա ասոր օրովը, եւ ասոր ձեռ-  
քով պապականութիւնը մտաւ Տրապի-  
զոնի հայոց մէջ. ուր եղկելի բաժանու-  
մը ձգելով, ներկային սղգային բաժան-  
ման եւ ատելութեան պատճառը յիշ-  
եալ Արրահամ վարդապետն եղաւ :

Աս հերձամիտ առաջնորդը՝ որ ըս-  
կըզննապատճառ եղաւ Պօլսոյ հոովմե-  
ական յուզմունքները Տրապիզոնի հա-  
յոց մէջ մնացունելու 1715 թուականին,

ազգի առաջնորդութենէն մերժուեցաւ . բայց ըստ որում խռովութիւնը Արխիթար վարդապետի օրէն (1700) մայրաքաղաքին մէջ սկսեր էր, կերեւնայ թէ աս առաջնորդն ալ տասն եւ հինգ տարի Տրապիզոնի հայ ազգը շփոթեց . եւ շուփոթութիւնը վերջապէս այնքան զօրացոյց իրեն դէմ, որ տասն եւ հինգ տարիէն ետքն ալ մերժուեցաւ ազգէն :

Մերժուեցաւ այն, բայց իրեն ատելութեան ոգւոյ պտուղը արմատացաւ ազգին մէջ . որու վրայ պատուաստեցան անմառութեամբ անտանն ազգիս գրեթէ յառաջաւորները :

Ազգերնուս բնական է, որ ազգիս յառաջաւորաց կամքին կերթան քահանայական դասքն ալ, ոմանք զանոնք շահելու, ոմանք ալ շողոքորթելու համար . անգամ մը ինկաւ այս երկպառակութիւնը ժողովարդոց մէջ, ալ անկէ ետքը հողեւորականք անցան բաժնուած կողմներուն գլուխը, միութիւնը երկուքի բաժնեցին, ու երկու կողմն ալ մէկզմէկ յափշտակել սկսան :

Տրապիզոնի ազգային աւանդութիւնն է, որ պապականութիւնը հայոց մէջ մտցունողն ամենէն յառաջ եղաւ կրսեն վարդապետ մը Լջիւածնայ աթոռէն եկած, որ այն անդ պատիւ չգտնելով՝ եպիսկոպոսութեան արժան չեն ըրեր զինքը. ուստի եկեր Տրապիզոն, գրգռեր է իշխանները որ Լուսաւորչական աթոռոյ հնազանդութենէն ելլեն ու Հռովմայ պապին հպատակ ըլլան. ըստ որում փրկութիւն հոգւոյ չկայ, կրսէ եղեր, արտաքոյ Հռովմայ եկեղեցւոյն :

Եւ աւանդութիւնը որքան ալ որ հաստատուն չէ, այսու ամենայնիւ կրնայ կայանալ Աբրահամ վարդապետին վրայ. որու թէ եւ ինչ անդի միաբան ըլլալը յայտնի չէ, բայց կրնայ ամենէն հաւանականը ըլլալ. ըստ որում բաժանման առարկան մէկ է. մանաւանդ որ անոր համար ասկէ աւելի դէպք մըն ալ կը պատմուի իրեն կաթողիկոսութեան ատենն ՚ի Վերանան : \*

\* Աբրահամ վարդապետի կաթողիկոսու-

Աբրահամ վարդապետն ալ ինչո՞վ  
 կրնար ազգին յառաջաւորները իրենց ե-  
 կեղեցիէն բաժնիլ, եթէ ոչ՝ փրկութիւնս  
 չկայ ըսելով . եւ անոնց առջեւ դնելով  
 Հոովմայ եկեղեցւոյ՝ մեղքերուն ներողու-  
 թիւնը, պահոց լուծումը, մերձաւոր  
 մերձաւորի հետ պատկելլ եւ այլն . որոնք  
 Հոովմայ եկեղեցւոյն ժողովուրդ որսա-  
 լու միջոցներն են . միամիտ ժողովուրդ եւ-

---

Թեան անցքը այսպէս կը պատմուի ՚ի պատգա-  
 նաց, զոր գրած են գրչեայ Աստուածարանու թեան  
 մը մէջ Հոյոյ կաթողիկոսաց կարգը՝ ինչպէս  
 կերեւնայ ՚ի վանս Միսիթարեան կրօնաւորաց ՚ի  
 Վենետիկ, ըստ այսմ . «Յստիս ժամանակացս  
 այսոցիկ յաւելաւ ՚ի սոսա եւ այլ սնն կաթողի-  
 կոս Սոյ, իբրեւ կաթողիկոս ուղղափառաց .  
 Թէպէտ ոչ ստացաւ ընդ ձեռամբ իւրով քաղաքս  
 կամ երեսիս սոսանս, բայց եթէ զձեռնադրեալս  
 յիւրմէ . եւ թէպէտ են բաղաւժ ուղղափառ հայք  
 ընդ ձեռանս ահի երեսիս սոսաց ուղղափառաց,  
 որպէս ոչ են ՚ի Սոսաց աշխարհին ՚ի Պոլսնիս  
 եւ ՚ի անկիս սոց շուրջ շնորոց, էին ընդ ձեռամբ  
 ուղղափառ հայ արհմ եպիսկոպոսին, որ նստի ՚ի  
 Ղեպոզիս (ան է յլով) . սակայն սոքա չեն ընդ-  
 ձեռամբ այսր եպիսկոպոսի անուանելոյ կաթող

նրն ալ ասիկայ պէտք էր :

Արդարեւ բաժնու ողներն ալ եղան ժողովրդեան յառաջաւոր մասը՝ գրեթէ բոլոր իշխանք, որնք յակասեց յանուանէ կը յիշատակուին սեռ ազգիս մէջ . որոնց հետն է իզեր Թօխաթ լի Աղլի քահանայ մը . զուցէ անոնց խոստովանահայրք :

Բայց այս ժամանակի հորապարճ հայալատիկներու հայրածումը ամեն քաղաք-

զկես Սոյ, որ եւ նստի 'ի Արանան 'ի վանս  
 Զայոց որ անդ : ,,

« Այլ կաթուղիկոսութիւնս այս՝ որպէս ասն՝ այսպէս սկիզբն կալաւ : Աբրահամ ոմն անուրեւ եղևնի օրս Բերիոյ (որ է Զալէպ) 'ի ժամանակս Բէննի փառոսի ժԳ . ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զերչու հ ք քահանայս . եւ նորս բսազուշանաց ուղղած ասաց հայոց՝ գարձան եւ ձեռնադրեցին կաթնու ճշո Սոյ զձեռնադրող իւրեանց . եւ յետ օյսւ ազմուկ շփոթի եզեալ, որպէս լե՛ է արտաքը կանանաց ասթլով զձեռնադրութիւնն զպն կաթնու գիկոսութեան, եւ բազում եւս կրեալ հայրածումս ՚ շարափարաց նոր կաթնու գիկոսն, գիւնաց ՚ Զուով, եւ ինզրեաց եւ ընկալաւ 'ի ծայրագոյն քահանայապետն, զի իբրեւ գերագոյն գլուխ եկեղեցւոյ՝ իշխանութեամբ իւ-

ներ հասնելով, արքունի հրամանաւ, երբ որ Տրապիզոնի հայոց առաջնորդը աս պատճառաւ բանտ փրուեցաւ Պօլսոյ արքունի նաւարանը, ազգին հերձեալ մասը վախէն ինքզինքը ժողվելով, յայտնի չէր ընէր իր հռոմէականութիւնը. բայց եւ այնպէս երբէք ալ չդարձաւ հաւատափոխութենէ. այլ ծածուկ հռովմէական պարտքերը կատարելու հնազանդեցաւ: Այսպէս ալ կը շարունակէին ա-

---

րով բարձրէ զամենայն խիղճ՝ երկբայութեան. ապա քանզի՝ եւ բազում հալածանքեր կրեալնայն ինքն Աբրահամ կաթողիկոս ՚ի չարափառաց, որ Սրբազան Պապն Բենեդիկտոս ԺԴ. յամին 1743. առաքելական թղթով հասուատեալ զպարտաբոլութիւն նորա, շնորհեաց նմա բազում մեծամեծ ձիրս եւ ետ նմա շնորհուկս եւ զազնուականութիւն եւ նշանս ըստ օրինի Պատրիարքաց. եւ զի ոչ ունէր էլ թալ ունել զաթոռ պատրիարքութեան իւրոյ ՚ի Սիս, որ է Աիլիկիա, յորոյ անուն ընկալաւ զկաթողիկոսութիւնն; եւ զընոց ՚ի Վիբանան, եւ անդ եղ զաթոռ կաթողիկոսութեան իւրոյ ՚ի վանս միանձանց հայոց որ անդ, եւ ձեռնադրեաց զբազում եպիսկոպոսունս 1711

տոնք իրենց նորընկալ հաւատքը յաջորդառաջնորդաց օրովը, առանց զատուելու առաջնորդէն, ազգային ծէսերէն եւ այլ յարաբերութիւններէ, խնամութենէ, յազգականութենէ եւ այսպիսի փոխադարձ ընտանութենէ :

Արրահամ վարդապետէն ետեւ՝ որ ազգին մէջ այս բաժանմունքը ձգեց ու Տրապիզոնէն զատուեցաւ 1715 թուականին, երեւելի դէպք մը չը պատմուելի ազգիս հատուածեալ մասին վրայօք, մինչեւ Մարգար Անմարմին ըստուած վարդապետի առաջնորդութեան օրը. որ ինչպէս կըսուի, Նալեան Յակոբ Պատրիարքին՝ ասոն Տրապիզոնի հայոց առաջնորդ էր :

Այս Մարգար վարդապետը եօթն տարի կ'աշխատի ազգին հերձեալ մտոր միացնելու. բայց իշխանքը ծածուկ հռովմէական կողմը ըլլալով՝ միշտ գործքով ալ նոյն կողմը կը դառնան, որքան ալ որ յայտնի հալածանքէն երկիւղ կ'ընեն. որով եօթը տարի ալ խռովութիւնը ա-

առջնորդին եւ ազգին մէջէն չէր վերնար :

Եսիկ եաքը եկող առաջնորդը շուտով խռովու թիւնը կը վերցընէ Զուովմայ հաճոյքը բնելով . որով եւ հերձեալ մասին հետ խաղաղու թիւն կապելով խռովու թիւնը կը դարձնէ ազգին կողմը :

Եսիկայէ Գազար անունով վարդապետ մը՝ որ Մարգարէն եաքը առաջնորդ ըլլալով, եւ հակամէտ հռովմէականու թեան, երբ որ ժողովրդոց մէջ առջի խռովու թիւնը կը սերմանէ, աքսորել կուտան զինքը Տրապիզոնէն ազգին յառաջաւորները :

Սա եւս Երրահամին նման հայոց եկեղեցիէն հերձուելով, կերթայ Աննեաիկ Գազարու վանքը ու անդ կը միարսնի :

Ես միջոցիս, Տերէպէկներու խռովու թեանց երեսէն՝ ազգերնուս երեք եկեղեցիները Սուրբ Օգսէնտ, Չարիափան եւ Սուրբ Յովհաննէս ամայի մնացած էին, ինչպէս առջի յօդուածին մէջ զրուած եմք . մնացորդ ազգին երկու մասն



ալ այնքան քիչցան, որ Աստուածամայր  
 եկեղեցին հագել կը հաւարդ էին. առաջ-  
 նորդը որ ազգէն էր՝ անտեղ կ'երթար.  
 ըստ որում առաջնորդարանն ալ յիշիալ  
 եկեղեցւոյն պարիսպն էր. եւ անի, այ էր  
 իբրեւ մայր եկեղեցի ազգին:

Իսպց այս տարբերութիւնը կտր, որ  
 ժամերգութիւնը միտարեզ կատարուելէն  
 ետքը, պատարագը առանձին խորաններու  
 մէջ առանձին կ'ընէին մի եւ նոյն տաճարին  
 մէջ, որ դռնով զատուած էին իրարմէ:

Երկար ժամանակ անեց եկեղեցիներու  
 նստածամայութիւնը, գրեթէ քանի որ կը  
 տեւէր Տէրէպէկի բռնութիւնը քրիս-  
 տոնէից վրայ եւ պատերազմը մէկ մէկու  
 դէմ. եւ յայտնի չէ այս խռովութեանց դա-  
 դարումը որոշ ժամանակագրութեամբ.  
 միայն ասիկայ յայտնի կը պատմուի, որ  
 քաղաքական խռովութիւնը մտած ա-  
 տեն, երբոք փախստեայ քրիստոնեայները  
 մեծ յուսով դարձան, մեր ազգը նորէ-  
 նոր ներքին խռովութեանց մէջ ինկաւ.  
 Երբոր յոյսունէր քր ծնած քաղաքին մէջ

խաղաղութիւն գտնել կրօնական խռովութիւններու բռնուեցաւ :

Չանձրացած էր ազգը իւր հերձեալ մասին հեռ մէկ ազգային եկեղեցի մտնելէ . եթէ խկը քննեմք, միայն իշխանաց հարրտահարութեանց երեսէն, որոնց շատը հռոմէական էին . մէկ տան լաւակներ վերջին խղճութեամբ մէկզմէկ արհամարհելէն :

Այս ազգային դժբաղդ ժամանակիս մէջ պատմութեան կարգը կը պատմուին Տէր Սարգիս եւ տէր Սիմէոն անոր որդին՝ ազգին բաժնուած մասին քահանաները՝ Գաւազանը Սիւզէլ ըսուած Յովհաննէս եպիսկոպոսի Առաջնորդութեան ատեն . որոց ժամանակը ազգային փոխադարձ ատելութիւնը վերստին կ'արմատանայ գլխաւոր պատճառէ մը :

Աս ատեն որ ազգին ժամերգութիւնը՝ դեռ միատեղ էր Ատուածամայր եկեղեցիին մէջ, օր մը դպիրք Սուրբ Ատուած երգելու ատեն, երբ որ « խաչեցար վասն մեր », կրսեն, բաժնուած իշխանին

մէկը\* եկեղեցիէն ներս մտնելուն, բարձր ձայնով կրսէ. « Խաչը աչքդ մանի », եւ ահա՛ աս կը լսոյ պատճառ վերջին խրոփութեան եւ եկեղեցիներուն բաժանման :

Առաջնորդը հերձուած մասին անհաշտ թշնամութիւնը տեսնելով, հրապարակաւ կը քարոզէ ժողովրդոց, որ ազգը իր հերձեալ մասին հետ մէկ եկեղեցի չերթան. ուստի ամենէն յառաջ կը նորոգեն Չարիափան Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցին. եւ անդ կ'սկսին իրենց ժամերգութիւնը : Մահտեսի Մինասաղա երեւելի իշխանը իրեն արդեամբքը նորոգել կուտայ յիշեալ եկեղեցին, եւ կանանց տեղն ալ նորոգ կը շինէ :

Եկեղեցական հաղորդութիւնը մէկ մէկէ կտրելէն ետքը՝ տակաւին երկարատեն տեւեց ազգային հաղորդութիւնը երկու բաժնին մէջ. եւ անխտիր մէկ մէջ

---

\* Այս իշխանը կը բանտարկէ բզեշեւ. բայց Վիշիւկ Վառուգը ըսված էֆէնտին իրեն խնդրանքը հանել կուտայ :

Աբրահամ վարդապետն ալ ինչո՞վ  
կրնար ազդիս յառաջաւորները իրենց ե-  
կեղեցիէն բաժնիլ, եկմէ ոչ՝ փրկու իմ իւն  
չկայ ըսելով. եւ անոնց թաղիւք դնելով  
Հոովմայ եկեղեցւոյ՝ մեզ քերուեն ներողու-  
թիւնը, պահոց լուծումը, մերձաւոր  
մերձաւորի հետ պսակելը եւ այլն. որոնք  
Հոովմայ եկեղեցւոյն ժողովուրդ որսա-  
լու միջոցներն են. միամիտ ժողովուրդեա-

---

Թեան անցքը այսպէս կը պատմուի ՚ի պապական-  
նաց, զոր գրած են գրչեայ Աստուածարանութեան  
մը մէջ Հայոց կաթողիկոսաց կարգը՝ ինչպէս  
կերեւնայ ՚ի վանս Սիսիթարեան կրօնաւարաց ՚ի  
Սեբեասի, ըստ այսմ. «Յաւարս ժամանակացը  
այսոցիկ յաւերաւ ՚ի սոսա եւ այլ ոմն կաթողի-  
կոս Սայ, իբրեւ կաթողիկոս ուղղափառաց.  
Թէպէտ ոչ ստացաւ ընդ ձեռամբ իւրով քաղաքս  
կամ երկրիս սոսանս, բայց եթէ զձեռնագրեալս  
յիւրմէ. եւ թէպէտ են բազում ուղղափառ հայք  
ընդ ձեռամբ արհի երկրիս սոսաց ուղղափառաց,  
որպէս ոչ են ՚ի Սոսայ աշխալ հին ՚ի Պոլսնիս  
եւ ՚ի անդիս ողջ շուրջ շորս, եին ընդ ձեռամբ  
ուղղափառ հայ արհի երկրիս սոսանս, որ նստի ՚ի  
Լեւոնտիս (այն է իւրով). սակոյն սրբա շին ընդ-  
ձեռամբ այս Թախիկոսի անսւանելոյ կաթոս»

ներն ալ ասիկայ պէտք էր :

Արդարեւ բաժնուողներն ալ եկան ժողովրդեան յառաջաւոր մասը՝ գրեթէ բոլոր իշխանք, որոնք յակոնէ յանուանէ կը յիշատակուին ցեւ աղգիս մէջ . որոնց հետն է եղեր Թօխաթը (Ղզի քահանայ մը . գուցէ անոնց խոստովանահայրը :

Բայց այս ժամանակին որպարձ հա-  
յալաախիններու հալածումը ամեն քաղաք-

ղիկս Սոյ, որ եւ նստի 'ի Լիբանան 'ի վանս  
Հարցոց որ անդ : ..

“Այլ կաթուղիկոսութիւնս այս՝ որպէս ասեն՝ այսպէս սկիզբն կալաւ : Երբահամ ոմն անունն եղևնիս օոս Բերիոյ (որ է Հալէպ) 'ի ժամանակս Բենեզօկոսի ժԴ . ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զերջու հ Բ քահանայս . եւ նորա բսա աղաշանաց ուղղած Եւաց հայոց՝ գարձան եւ ձեռնադրեցին կաթուղիկոս Սոյ զձեռնադրող իւրեանց . եւ յետ այս : ազմուկ շփոթի եզեալ, որպէս թէ արտաքր : կանանաց ասծրով զձեռնադրութիւնն զպի կաթուղիկոսութեան, եւ բազում եւս կրեալ հալածումս ՚ շարափառաց նոր կաթուղիկոսն, գիւնաց 'ի Հոռմ : եւ ինգրեաց եւ ընկալաւ 'ի ծայրագոյն քահանայապետէն, զի իբրեւ գերագոյն գլուխ Եկեղեցւոյ՝ իշխանութեամբ իւ-

ներ հասնելով, արքունի հրամանաւ, երբ որ Տրսպիզոնի հայոց առաջնորդը աս պատճառաւ բանտ դրուեցաւ Պօլսոյ արքունի նաւարանը, ազգին հերձեալ մասը վախէն ինքզինքը ժողվելով, յայտնի չէր ընէր իր հռոմէականութիւնը. բայց եւ այնպէս երբէք ալ չգարձաւ հաւատափոխութենէ. այլ ծածուկ հռովմէական պարտքերը կատարելու հնազանդեցաւ: Այսպէս ալ կը շարունակէին ա-

---

րով բարձցէ զամենայն խիղճ երկբայութեան. ապա քանզի՝ եւ բազում հաշածանս էր կրեալնայն ինքն Աբրահամ կաթուղիկոս 'ի շարափառաց, որ Սրբազան Պապն Բենեդիկտոս ԺԴ. յամին 1743. առաքելական թղթով հաստատեալ զպարտաբաւութիւն նորա, շնորհեաց նմա բազում մեծամեծ ձիրս եւ ետ նմա շնորհուիս եւ զազնուականութիւն եւ նշանս ըստ օրինի Պատրիարքաց. եւ զի ոչ ունէր էլ թալ ունել զաթոռ պատրիարքութեան իւրոյ 'ի Սիս, որ է Աիլիկիա, յորոյ անուն ընկալաւ զկաթուղիկոսութիւնն; եւ զընաց 'ի Աբանան, եւ անդ Եդ զաթոռ կաթուղիկոսութեան իւրոյ 'ի վանս միանձանց հայոց որ անդ, եւ ձեռնադրեաց զբազում եպիսկոպոսոնս 77

տոնք իրենց նորընկալ հաւատքը յաջորդառաջնորդաց օրովը, առանց զատուելու առաջնորդէն, ազգային ծէսերէն եւ այլ յարաբերութիւններէ, խնամութենէ, յազգականութենէ եւ այսպիսի փոխադարձ ընտանութենէ :

Աբրահամ վարդապետէն ետեւ՝ որ ազգին մէջ այս բաժանմունքը ձգեց ու Տրապիզոնէն զատուեցաւ 1715 թուականին, երեւելի դէպք մը չը պատմուէիր ազգիս հատուածեալ մասին վրայօք, մինչեւ Մարգար Անմարմին ըսւած վարդապետի առաջնորդութեան օրը. որ ինչպէս կըսուի, Նալեան Յակոբ Պատրիարքին - ատեն Տրապիզոնի հայոց առաջնորդ էր :

Այս Մարգար վարդապետը եօթն տարի կ'աշխատի ազգին հերձեալ մասը միացնելու. բայց իշխանքը ծածուկ հռովմեական կողմը ըլլալով՝ միշտ գործքով ալ նոյն կողմը կը դառնան, որքան ալ որ յայտնի հալածանքէն երկիւղ կ'ընեն. որով եօթը տարի ալ խռովութիւնը ա-

առջնորդին եւ ազգին մէջէն չէր վերնար :

Եսիէ եաքը եկող առաջնորդը շուտով խոռվու թիւնը կը վերցընէ և ուովմայ հաճոյքը բնելով . որով եւ հերձեալ մասին հետ խաղաղու թիւն կապելով խոռվու թիւնը կը դարձնէ ազգին կողմը :

Եսիկայէ Ղազար անունով վարդապետ մը՝ որ Մարգարէն եաքը առաջնորդ ըլլալով, եւ հակամէտ հռովմէականութեան, երբ որ ժողովրդոց մէջ առջի խռոռվու թիւնը կը սերմանէ, աքսորել կուտան զինքը Տրապիզոնէն ազգին յառաջաւորները :

Սա եւս Երրահամին նման հայոց եկեղեցիէն հերձուելով, կերթայ Աննետիկ Ղազարու վանքը ու անդ կը միարանի :

Ես միջոցիս, Տերէպէկներու խոռվու թեանց երեսէն՝ ազգերնուս երեք եկեղեցիները Սուրբ Օգսէնտ, Չարխափան եւ Սուրբ Յովհաննէս ամայի մնացած էին, ինչպէս առջի յօդուածին մէջ դրած եմք . մնացորդ ազգին երկու մասն



ալ այնքան քիչցան, որ Աստուածամայր  
 եկեղեցին հագիւ կը հաւարուէին. առաջ-  
 նորդը որ ազգէն էր՝ անոսեղ կ'երթար.  
 ըստ որում առաջնորդարանն ալ յիշիալ  
 եկեղեցւոյն պարիսպն էր. եւ անի, այ էր  
 իբրեւ մայր եկեղեցի ազգին:

Նայց այս տարբերութիւնը կտր, որ  
 ժամերգութիւնը միտանել կատարուելէն  
 ետքը, պատարագը առանձին խորաններու  
 մէջ առանձին կ'ընէին մի եւ նոյն տաճարին  
 մէջ, որ դռնով զատուած էին իրարմէ:

Արկար ժամանակ անեց եկեղեցիներու  
 րուն ամայութիւնը, գրեթէ քանի որ կը  
 տեւէր Տէրէպէկից բռնութիւնը քրիս-  
 տոնէից վրայ եւ պատերազմը մէկ մէկու  
 դէմ. եւ յայտնի չէ այս խռովութեանց դա-  
 ղարումը որոշ ժամանակագրութեամբ.  
 միայն ասիկայ յայտնի կը պատմուի, որ  
 քաղաքական խռովութիւնը մտած ա-  
 տեն, երբոք փախտեայ քրիստոնեայնորդ  
 մեծ յուսով ղարձան, մեր ազգը նորէ-  
 նոր ներքին խռովութեանց մէջ ինկաւ.  
 Երբոր յոյսունէր թր ծնած քաղաքին մէջ

խաղաղութիւն գտնել կրօնական խռովութիւններու բռնուեցաւ :

Չանձրացած էր ազգը իւր հերձեալ մասին հետ մէկ ազգային եկեղեցի մտնելէ . եթէ իսկը քննեմք, միայն իշխանաց հարըստահարութեանց երեսէն, որոնց շատը հռոմէական էին . մէկ տան լաւակներ վերջին խղճութեամբ մէկզմէկ արհամարհելէն :

Այս ազգային դժբաղդ ժամանակիս մէջ պատմութեան կարգը կը պատմուին Տէր Սարգիս եւ տէր Սիմէոն անոր որդին՝ ազգին բաժնուած մասին քահանաները՝ Գաւազանը Սիւղէլ ըսուած Յովհաննէս եպիսկոպոսի Առաջնորդութեան ատեն . որոց ժամանակը ազգային փոխադարձ ատելութիւնը վերստին կ'արմատանայ գլխաւոր պատճառէ մը :

Աս ատեն որ ազգին ժամերգութիւնը՝ դեռ միատեղ էր Ատուածամայր եկեղեցիին մէջ, օր մը դպիրք Սուրբ Ատուած երգելու ատեն, կրք որ « խաչեցար վասն մեր », կրսեն, բաժնուած իշխանին

մէկը\* եկեղեցիէն ներս մտնելուն, բարձր ձայնով կրսէ. « Խաչը աչքդ մանի », եւ ահա՛ աս կը լսոյ պատճառ վերջին խրոփութեան եւ եկեղեցիներուն բաժանման :

Առաջնորդը հերձուած մասին անհաշտ թշնամութիւնը տեսնելով, հրապարակաւ կը քարոզէ ժողովրդոց, որ ազգը իր հերձեալ մասին հետ մէկ եկեղեցի չերթան. ուստի ամենէն յառաջ կը նորոգեն Չարիափան Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցին. եւ անդ կ'սկսին իրենց ժամերգութիւնը : Մահտեսի Մինասաղա երեւելի իշխանը իրեն արդեամբքը նորոգել կուտայ յիշեալ եկեղեցին, եւ կանանց տեղն ալ նորոգ կը շինէ :

Եկեղեցական հաղորդութիւնը մէկ մէկէ կտրելէն ետքը՝ տակաւին երկարատեն տեւեց ազգային հաղորդութիւնը երկու բաժնին մէջ. եւ անխտիր մէկ մէջ

---

\* Այս իշխանը կը բանտարկէ բոլոր բայց Վիշիւկ Վառուգը ըսված էֆէնտին իրեն խնդրանքը հանել կուտայ :

կու ազգանունութիւն կընդունէին ամեն տեսակ յարաբերութեամբ մինչեւ եւզբի աստնները :

Բայց թէ առաջին անգամ եկեղեցւոյ բաժանումը երբ եղաւ, կամ որ աստն յիշեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս առաջնորդութիւն կրնէր Տապիզոն, որ անօրովն այս ազգային դէպքը պատահեցաւ, կրկանեամք ժամանակագրութեամբ կարգել արձանագիրներէն :

Յովհաննէս եպիսկոպոս Գաւազանը Աիւզէլ ըստած առաջնորդը՝ կարգուած է աս պնշտօնին անմիջապէս Ղազար վարդապետէն ետքը, ինչպէս ուրիշներու պատմեր են. բայց քանի տարի կը նստի առաջնորդ, ճիշդ չգիտցուիր. միայն յիշեալ եպիսկոպոսին վախճանը եղած է հայոց ԲՄԻԱ. (1772) թուականին. ունտի սասը տարի ալ թէ որ անոր իշխանութեան ժամանակը համբնք, կրնամք հաւատի ըսել, որ իրեն մահուանէն զոնէ հինգ տարի յաւաջ ազգը իրեն սեպհական եկեղեցին դարձուց, ու հետմէ-

ական եղողները զատելով, խռովութիւնը դադարեցուց :

Միայն ասիկայ ստոյգ է, որ Աստուածամայր եկեղեցին հերձեալ մասին ձեռքը մնալու ատեն, ազգերնիս անկէ եւ ոչ մէկ եկեղեցական անօթ եւ զգեստ հոռ չառին . ուստի Մահտեսի Մինաս աղան իրեն արօքը որ եկեղեցին նորոգեց, զարդերն ալ հոգաց, որուն կարելի է որ ժողովուրդն ալ հանգանակեցին :

Իսաց յայսմանէ ազդն ալ չէր ուզեր քաղաքական իշխանութիւնը իրեն զատուած մասին վրայ արթնցունել 'ի վնաս եւ 'ի խռովութիւն . ուստի խաղաղասէր առաջնորդին յորդորանքովը՝ որքան ալ որ յառաջաւոր իշխանք ազգին մէջ այս երկպառակող ներքին երկուութիւնը ձրգեցին, ազգը դարձեալ շատ խոհեմութեամբ արտաքին միութիւնը պահելով, եկեղեցական միութիւնը միայն կտրեցին :

Ասանկով կրնանք եկեղեցւոյ բաժանման ճիշդ ժամանակագրութիւնը գտնալ իրր Փրկչական 1765 թուականին, Յով-

Հաննէս եպիսկոպոսի վախճանէն եօթը տարի վեր զնալով :

Ասոր վախճանէն ետքը ԹՄԻԱ (1772) Տրապիզոնու առաջնորդութիւնը կառնու Պետրոս վարդապետ Ն'նձղուկ կոչեցեալ, որու ժամանակ տէր Սիմէոն տէր Սարգսեան, որ հերձեալ մասին քահանան էր գրեթէ Մարգար վարդապետի օրէն, երբ որ կը վախճանի, քաղաքին բռնելիս իմացածին պէս՝ հրաման կրնէ փոզոցէ փողոց դիակը քաշել. բայց վերջը կանանց ձեռքով այս հրամանը ազգը ետ առնել կուտայ, եւ վախճանեալը Աստուածամայր եկեղեցւոյ պարիսպը կը թաղեն :

Իսկ Իւսկիւտարցի Վարապետ վարդապետի օրովը, որ առաջնորդ էր Տրապիզոնի հայոց, հռովմէականութեան երեսէն նորէն խռովութիւնը ազգին մէջ բարձրանալով՝ յիշեալ առաջնորդը կ'օքտորեն շալէպ :

Մինչեւ աս ատեն ազգին երկու մասին մէջ որ եկեղեցական հաղորդակցու-

Թիւնը բարձուած էր, ազգային հաղորդակցութիւնը դեռ կը յարատեւէր. մէկ-մէկու խնամութիւն կրնէին, եւ փոխադարձ ազգականութիւնը կը շարունակուէր մէջերնին՝ թէ խնամութեան եւ թէ կնքահայրութեան, եւ այլ ազգային յարաբերութիւններով :

Իսկ 1798 թուականին Յօշականցի Գրիգոր եպիսկոպոսը՝ որ երեւելի է իրեն ուսումնական տաղանդովը, երբ որ նուիրակ կուգայ Տրապիզոն Լճմիստնայ Լճութունէն՝ Թոխաթցի Գրիգոր վարդապետին առաջնորդութեան օրը, ասիկայ տեսնելով եւ լսելով ազգին երկու մասին մէջ անցեալ եւ ներկայ ատելութեանց եւ փոխադարձ վնասուց ցաւայի զէպքերը, որոնք միշտ ազգականութեան երեսէն մէկը չի մարած՝ մէկ մըն ալ նորէն կը բորբոքէր, ու վնասը հոգեւոր եւ մարմնաւոր երկու կողմին ալ կը հասնէր, ազգային խորհրդով՝ ազգականութիւնը եւ ամեն տեսակ յարաբերութիւնները կարգելու կանոնով. եւ զրով կը հաստատէ, որ ազ-

զը ալ չի խառնուի իրմէ հերձեալ մասին հետ\* . որպէս զի ալ պատճառ չըլլայ ազգային ատելութեան եւ վնասուց երկու կողմին ալ : Ասիկայ կրլայ Ղուկաս կաթողիկոսին օրովը :

Բայց առաջնորդութիւնը դեռ իր հոգեւոր հաղորդութիւնը կը պահէր զատուած ժողովրդեան հետ . ուստի եւ ամեն շարաթ հոգեւոր խրատ կուտային անոնց եկեղեցւոյ մէջ . ըստ որում քաղաքական բաժանումը դեռ չկար արքունի հրամանաւ , ուստի եւ ազգային բա-

\* Աս կանոնը շնուած էր ոտանաւոր ձեւով , որ մինչեւ մեր օրերը կար : Ղրիգօր եպիսկոպոսը կը ձեռնադրէ Չարխափան եկեղեցւոյ մէջ վեց քահանայ , որոց երկուքը քաղաքէն ըլլալով , մէկն էր տէր Մելքոն քահանայն՝ որ բաւական գրոց հմուտ ըլլալով , ինչպէս իրեն հայրենի ժառանգութեանը՝ նոյնպէս ալ իրեն ուսումնասիրութեանը ժառանգ կը թողու իր որդին տէր Համբարձում քահանայն Չարխափան եկեղեցւոյ . որ իւր յիշատակաց աղբիւրէն ըմպելով , եւ այս ամեն ազգային դէպքերը իրմէ աւանդ առնելով , ընդ պարոն Պօղոսին Աթոզեան՝ մեղի կը պատմեն :



ժանու մնալ ծածուկ էր :

Ա երջին ատեններս եղաւ, որ Խարայէլ վարդապետը Թոխաթցիէն ետքը հոս առաջնորդ կարգուելով, տեսաւ որ տակաւին խռովութեանն շմարանքն երբեմն երբեմն կերեւնան ազգին մէջ փոքրիկ պատճառներէ, ուստի ջանք յրաւ իսպառ զանիկայ արմատախիլ առնելու ազգին ընդ հանրութեան մէջէն :

Ազգերնու սովորութեանէն կամ քաղաքական պատճառներէ յառաջ եկած, հին ատենէ ՚ի վեր մինչեւ մեր օրերը՝ եկեղեցիներուն պարիսպները սովորական դռներէն զատ միջադուռալ ունէին, ուսկից՝ ժամերգութեան ատենէ դուրս՝ հռովմէական հայ ժողովրդէն ոմանք՝ որ պարսպակից էին եկեղեցւոյն, սրահը կը մտնէին զբօսնելու համար. եւ այս պատճառաւ միշտ տարածայնութիւն կրլար :

Խարայէլ վարդապետը որ ժողովրդոց բազմանայնուն համար Սուրբ Օգոսէնոս եկեղեցին ալ բացեր էր, երկու եկեղեցիներուն պարսպաց միջնադրունքը

փակել կուտայ, եւ ահա ասկէ խոռ-  
վութիւնը նորէն կը բորբոքի երկու  
կողմէն: Ազգը հերձուած մասին քա-  
հանաները բանտ դնել կուտայ. որոնց  
մէջէն իշխանները արդէն պակսելով, մնա-  
ցածներն ալ տկարացեր էին. Աստուա-  
ծամայր եկեղեցին ալ քաղաքական իշ-  
խանութեամբ ձեռքերնէն կ'առնուն քանի  
մը օր. ասոնք ալ անձնական վնասով ա-  
ռաջիններուն պէս հազիւ եկեղեցին նո-  
րէն կ'առնուն, | եւ հազիւ թէ խոռվու-  
թիւնը վնասով կը դադրեցընեն ու կը  
խրատուին:

Աս դէպքէն ետքը եղաւ ազգին երկու  
մասին առաջնորդական բաժանումն ալ.  
վասն զի Պօլսեցի Վրիզոր վարդապետը  
երբոր Տրապիզոնի առաջնորդ եղաւ յա-  
մին 1821, արդէն ազգին բաժնուած մա-  
սրն ալ հեռացած էր խորդութեամբ եւ  
եկեղեցական տարբեր արարողութեամբ.  
հեռաւորութիւնը խորդութեամբ էր, երբ  
որ երկու կողմէն ազգականութիւնը դադ-  
րելով, արդէն բարեկամութիւն ալ չնա-

ցած չէր մէջերնին . իսկ եկեղեցական արարողութեամբ հեռացաւ ազգէն, երբ որ Հռովմայ եկեղեցւոյ ծիսական տարբերութիւնը իրենց սեփականելով՝ ազգային եկեղեցւոյ արարողութենէն զտուեցան :

Ուստի յիշեալ Գրիգոր վարդապետը վերջացուց հայոց բաժնուած մասին առաջնորդական հաղորդութիւնն ալ, որով եւ բոլորովին զատուեցան ազգին առաջնորդական իշխանութենէն, ու կարեցին իրենց վրայէն անպի իրաւունքը :

Սասն զի՛ մինչեւ աս ատեն հոգեւորի մասին անոնց ժողովուրդը ազգիս առաջնորդին ձեռքն էր . պսակի, ննջեցելոյ թաղման, եւ այլ այսպէս հարկերու հրամանը ան կուտար . միայն թէ նոյն հոգեւոր պէտքերը իրենց քահանաները կը կատարէին :

Ըստ վերջաւորութիւնն ալ եղաւ նոյն հայալատին ժողովրդոց վերջին հարածման ատեն՝ ի Աոստանդնուպօլիս յավին 1826 ին, ան ալ դարձեալ Առ

լէճցի կարգաւորաց երեսէն, ինչպէս կը վկայեն իրենց ժողովուրդը. որ ատեն որ շատ երեւելիներ աքսոր գնացին, շատերըն ալ ասդիս անդին հալածական փախան, ինչպէս վարը կը գրենք :

Իսկ երբոր ընդհանրապէս հայալատին ժողովրդոց ազատութիւն տրուեցաւ Տաճկաստանի մէջ, եւ սլատրիարք նստաւ անոնց 'ի Աոստանդնուպօլիս, ան ատեն Տրապիզոնի բաժնուած հայերուն ալ առաջին առաջնորդ նստաւ Աիւրեղեան Յովհաննէս վարդապետը :

Բայց ինչպէս որ փորձուած է աշխարհիս վրայ, գործ մը որ խռովութեամբ եւ աղէտալի դէպքով սկզբնաւորուած ըլլայ, ո՛չ երբէք խաղաղութիւն կը գտնայ. ասիկայ ալ փորձով տեսնուեցաւ ազգին բաժնուած մասին վրայ :

Ասոնք իրենց ուղղային եկեղեցիէն որ մեծամեծ խռովութիւններով զատուեցան, որպէս զի եկեղեցական օրինապահութենէ ազատ ըլլան եւ խաղաղական կեանք մը վայելեն թերեւս, բայց ասոր

Հակառակն եղաւ . իրենց հռովմէական նութիւնը ազգային խռովութեամբ հիմներ էին , ապագային մէջ ալ խաղաղութիւն չը գտան անոր մէջ . այս փոքրիկ հատուածը՝ որ ազգէն զատուեցաւ , իրարմէ ալ քակուելով՝ զատ զատ խումբեր եղան , սկսան մէկ մէկու դէմ կռուիլ . առջի ատելութիւնը որ ազգին դէմ կրնէին , իրարու դէմալ նոյնը հանեցին . եւ այս միջոցին աս խռովութիւնը տարածուած ըլլալով Մխիթարեան եւ Ալեքճցի հատուածներուն մէջ , վերջի ատեններս Տրապիզոնի հայալատիներուն մէջ ալ ճարակեցաւ :

Տրապիզոնի հռովմէական Հայոց առաջնորդը սկիզբէն ՚ի վեր կոլէճցիներէն կուգար : Մխիթարեան կրօնաւորներէն աս տեղ եկաւ Պետրոս վարդապետը՝ որ Տրապիզոնցի էր ծննդեամբ :

Եսիկայ Մխիթարեան ուխտին կողմէն ժողովրդոց մանկունքը դաստիարակելու համար հոյակապ դպրատուն մը հիմնեց , որուն մէջ ինքը դաստիարակութիւն

պիտի ընէր . բայց ժողովոգոց հոգեւոր տեսչութիւնը կոլէճցիներու ձեռք ըլլալով, Պետրոս վարդապետին գործքը անոնց գաղափարին չէր համաձայներ . վասն զի անոնք ժողովուրդը միշտ կոյր բռնել կողէին . Պետրոս վարդապետն ալ զանոնք դաստիարակելով՝ հարկաւ կոլէճցիները ձեռքէ պիտի հանէին ազգին առաջնորդութիւնն ալ :

Եսոր համար, Հ. Սելվեան Յովհաննէս վարդապետն ալ՝ որ աս ժամանակի առաջնորդն էր տեղւոյս հայալատին ժողովոգոցը, Հասունեան պատրիարքին ձեռքով քշել տուաւ զՊետրոս վարդապետը . գպրատունը՝ որ արդէն աւարտելու վրայ էր, երեսի վրայ մնաց, եւ անկէ ետքը ասոնց մէջի խռովութիւնը հրապարակուելով, Առստանդնուպօլսոյ պէս՝ աս տեղի անոնց անցքերն ալ, որ մինչեւ աս ատեն մէջերնին գաղանկք մըն էր՝ Վեր . Հասունեանին ըրած գործերուն հրատարակուելովը, հրապարակն ելաւ, զորն որ Առստանդնուպօլսոյ պապական

ժողովուրդը տպեցին Պօլիս յամին 1854  
 յատուկ տետրակով 'ի գիտութիւն ընդ-  
 հանուր ազգին, որուն մէջ Տրապիզոնի  
 և Պետրոսի շինած հայալատիններու  
 դպրատան անցքին վրայօք այսպէս կը  
 գրուի :

„ Եւր Պետրոս Մինասեան Մխի-  
 „ թարեան ազգասէր եւ բարեկրօն վար-  
 „ դապետը՝ Տրապիզոնի համազգեսց խեղճ  
 „ վիճակին նպատ մը ընելու փափաքով,  
 „ առանց ազգին ծանրութիւն ըլլալու,  
 „ քարաշէն դպրոց հաստատելու ձեռք  
 „ զարկաւ տեղացւոց հաճութեամբք . այս  
 „ կրթութեան տեղին և Պետրոսին ան-  
 „ խոնջ աշխատութեամբք յառաջանա-  
 „ լու սկսաւ, ու մեծ մխիթարութեան  
 „ նիւթ մը եղաւ ժողովրդոց, որ անհամ-  
 „ բեր լիննալուն կսպասէր . սակայն իր  
 „ փափաքը տեղե չի գտաւ . վասն զի ազ-  
 „ գային յառաջադիմութեան թշնամին  
 „ վրայ հասաւ իր հին զէնքերովք . ա-  
 „ մեն կերպ զրպարտութիւն բարդեց վար-  
 „ դապետին վրայ . պատարագէ արդիւնց .

„ Հռովմ ամբաստանեց . Ղրանը մատ-  
 „ նեց . վերջապէս ամեն գայթակղական  
 „ միջոցներ բանեցուց . մինչեւ վարդա-  
 „ պետը ազգերնուս առջեւ մարտիրոսի  
 „ մը չափ չարչարվելէն ետքը ստիպուե-  
 „ ցաւ ազգին սիրոյն համար իւր քրտամբ-  
 „ քը սկսած աշխատանքը կիսակատար  
 „ երեսի վրայ թողուլ, ու արցունքո-  
 „ վը թրջելով զայն՝ հրաժարիլ քաշ-  
 „ ուիլ իւր վանքը ՚ի վնաս մանկտւոյն  
 „ եւ ՚ի սուգ համօրէն տեղացւոց . այս-  
 „ պիսի սոսկալի գործողութեանց առջեւ  
 „ մարդկային ազգը ի՞նչպէս չի խռովի :  
 „ (Երես տետրակին 15-16 . անուանեալ  
 „ Վաթուղիկէ Հայոց տառապանքը Հա-  
 „ սունեանին ձեռքով , ) :

Այս տետրակէն կիմանամք հայ ազ-  
 գիս բաժանեալ հռովմէական մասին վա-  
 րայ լսուած այլ եւ այլ պատմութիւննե-  
 րուն ստուգութիւնը, որով եւ տարակոյս  
 չի մնար ազգիս ընդհանրութեանը հա-  
 ւասալու, թէ այն հոգեւորական ան-  
 ձինք՝ թէ վարդապետք, թէ քահանայք,



որոնք որ Հ. Չամչեանը իրեն պատմագրութեան վերը յիշուած 304-365 երեսներուն մէջ յառաջ կը բերէ, անոնք ամէնքն ազգին հերձեալ մասին բաժանմանը պատճառ եղած են, եւ ազգային խռովութեան եւ երկպառակութեան անքակտելի հիմք դրած են այսպիսի ազգակործան գործքերով, յաւիտենական նախատինք իրենց անուանը եւ կարգին :

Ասիկայ ըստն ալ նոյն իսկ բաժնուած ժողովուրդն են իրենց կարգաւորներուն համար, որոնք Ալէճցի եւ Սըխիթարեան կրօնաւորացվէճերուն ատեն վկայ եղան այս դժբաղդ անցքերուն եւ կոլէճցւոց ընդդէմ քրիստոնէութեանը ըրած բոլոր գործքերուն, որով կը հաստատեն թէ նոյն կոլէճցիները պատճառ եղած են այն ամեն անցքերուն, որոնց մէջ նոյն բաժնըւած մասին ժողովուրդը աքտորուեր, հալածուեր, եւ մինչեւ անգամ 'ի մահ մատներ են վերջին հալածանքին ատենը. եւ մինչեւ հիմա ալ իրենց ներքին գործքերը այնպիսի բաներ են, եւ ոչ այլ ինչ :

Այս տեղս Կարգն եկաւ մեզի ըսելու, թէ մեզմէ բաժնուած հայ ժողովորդին այս անհերքելի վկայութիւնը՝ բուն ազգերնիս արդարացուց. որոնք ասկէ յառաջ կըսէին թէ 1826 ին հալածանքը ազգէն պատճառած է իրեն հերձեալ մասին փոսց, ինչպէս Օսմանեան պատմութեան հեղինակը եւ Ռազմաժէպը իւր մէկ հատուածին մէջ կըսեն՝ առանց այս ճշմարտութիւնը յայտնելու :

Ուրախ եմք, որ այն անցքին արդարութիւնը այսօր նոյն իսկ մեր բաժնուած մասը հրապարակաւ կը յայտնէ, եւ գրութեամբ հրատարակելով՝ սուտ կը հանէ յիշեալ վարդապետաց անխիղճ զորպարտութիւնները :

Ահաւասիկ նոյն վկայագիրը տաճկերէն լեզուով հրատարակուած՝ ՚ի վկայութիւն մեր ըսածներուն, իրենց ըսածին պէս՝ կաթոլիկ հայոց կողմէն Տրապիզոնի ազգայնոց կրուած, զոր աստեղըս հայերէնի առնելով կը դնեմք :

“ Լուովմայ Սուրբ եկեղեցւոյ սիրելի զաւակներ հայ կաթողիկ եղբարք , :

“ Սիրելի եղբարք , ձեզի ազդ առնեմ որ ազգերհուս կրած հալածանքը մէկ հաշուով հարիւր յիսուն տարի , մէկ հաշուով ժամսուն տարի , մէկ հաշուով ութը տարի եւ մէկ հաշուով ալ երկու տարի կըլլայ կոր , որ կարգ մը Վոլէճցի քահանայից ձեռքէն ինչեր կրեր է , եւ ինչեր ալ կը կրէկոր , եւ ինչեր ալ պիտի կրէ . թէ որ այս անգամ խարվիմք նէ , բացէք պատմութիւնները կարդացէք անգամ մը , միտք բերէք թէ ատեն մը ինչ ամիրաներնիս տարագրելու պատճառ եղան . ատեն մը Վաղխտէ խանին դրանք վըայ հայ սեղանաւորի մը կախուելուն պատճառ եղան . ատեն մը Տիւզեանց գըլուխները կտրել տալու պատճառ եղան\* . ատեն մը հալածանաց մէջ տարագրեալ-

---

\* Տիւզեանց տարագրութեան դէպքին պատճառ հայոց ազգը կը դնէ Օսմանեան պատմութեան հեղինակը . հիմա ճշմարիտ պատճառը կը տեսնուի

ներնուս ի՞նչ նեղութիւն կրելու պատճառ եղան . եւ ան ատենը որ ազգերնիս տգէտ ու միամիտ էին ալ նէ՛ հիմա աշխարհքիս այսպէս լուսաւոր ատենը, թագաւորներնուս ասանկ արդարութեան ատենը, ուղղափառութիւնը հաստատուած ատենը՝ ի՞նչ հալածանք է որ կը կրեմք հոգին սեւցընող մէկ վարդապետի մը կամ առաջնորդի մը պատճառաւ : Անգամ մը մտածեցէք որ Աստուած այս առաջնորդին վրայէն իր զարմանալի շնորհը վերցընելով, այն պիղծ գիրքը շինել կուտայ կոր, որ արթննամք ու այս գործիքով ազգերնիս ազատեմք . անանկ գիրք մը՝ որ զանձեր այն առաջնորդին տայինք նէ՛ չէր գրեր զանիկայ . այս գիրքը Փրկիչ ուզղափառաց եղաւ . եւ այս՝ Աստուծոյ ողորմութիւնը ըլլալը ապացուցանելու համար արդարութեան տէր Սուրբ եկեղեցինիս դատապարտեց, որ այս զէնքը ձեռքերնիս անցնի, հիմա այսքան տարիներէ հետէ կրածներնիս, ու այս անգամ Աստուծոյ հրաշքը ինչո՞ւ չենք տեսներ-

կոչ, չէք ըսեր թէ այսուհետեւ ալ այս կարգ  
 Աղէճցի քահանաներուն հետ 'ի միա-  
 սին հաղորդութիւն կարող չենք ընելու :  
 Չէք ըսեր որ այս առաջնորդը թէ եր-  
 թայ թէ մնայ, սերմը իր բնաւորութեան  
 մէջէ. չէք զիտեր, քնացեր էք մը. այս  
 միջոց ալ յոյս չի մնաց. հին ժամանակ-  
 ներուն նման գաւառներու մորթը կըռ-  
 նակնին առած, «եկայք կղբարներ, շը-  
 ոովմ վճիռ կարեց, եղբայր ըլլամք ու  
 սիրով վարուիմք», ըսելով, նախնիքնիս  
 եւ ծնողքնիս փոսերուն մէջ ձգեր, մեզ ալ  
 ձգելու կը դատին. չէք ըսեր որ ասոնք  
 ոչխարի կերպարանքի մտած, ողորմելի  
 ժողովուրդը մէջ տեղ ձգած են, զմեզ  
 անոնց հնարքովը որոգայթը ձգեն. այս  
 անգամ ալ խաբուինքնէ, ալ որդւոց  
 որդի պիտի տուէ. աղէկ մտածեցէք կղ-  
 բարք, աղէկ քննութիւն ըրէք, ամենե-  
 ւին ոչ առեն մը այսպէս առաջնորդ  
 մը գտնել, եւ այս կեցւոյ փրկիչ ուղ-  
 ղափառաց գիրքը չեն գրել տար, որ ա-  
 սանկ բաժնուելու զէնք մը ձեռքերնիս

անցնի. վերջը հազար անգամ աւայդ  
 ըսենք ալ նէ, օգուտ չընեն, եւ Աստ-  
 լաժ անգամ մենէ երես կը դարձընէ, որ  
 ես ձեզնի անանկ զէնք սուի, ու դուք  
 յարգը չի գիտցաք. դնացէք կրեցէք չար-  
 չարանքնիդ, որ սորվէք կրսէ. եկայք եղ-  
 բարք աղօթքի կանգնիմք, ու խոտ ընենք,  
 չի խարուիմք այս ոչխարի կերպարանքով  
 մեզնի խաբող թշնամիներուն. ազատենք  
 աս ժողովուրդը անոնց ձեռքէն. ըստ ու-  
 ղում ճշմարիտ Սուրբ հաւատքնիս, Ա-  
 եկեղեցինիս ձեռքերնին գործիք ընելով,  
 խեղճ ազգերնիս գեանէ գետին կը զար-  
 նեն կոր. աղէկ մը գիտցիք եղբարք, որ  
 բաժնուիլը գէշէ ըսելով, մէկ քանի  
 բարեսիրտ մարդիկը գլխէ հանելով, մէջ  
 տեղը կը բերեն, թէ կարապետը երթա-  
 լէն ետքը, ազգին իրաւունքները, կանոն-  
 ները կարգին երթալէն ետքը, թուշուն  
 ալ ըլլայնէ, ալ մէկը կարող չէ թռչիլ.  
 մէկ զմէկ համոզեցէք, վերստին միանամք,  
 եղբայր ըլլամք տէրի, խզմտանաց տէր  
 մարդիկը ասոր անոր վրայ կը խրկեն որ,

անխղճմտանք քահանաները վերստին փո-  
 սր ձգելով, տաս մը տարի վերջը, առջի  
 օրինակներուն նման մոռցրնելով ու ժա-  
 մանակ անցնելով, ծածուկ հերետիկո-  
 սութիւն սկսեցին տէյի, ազգը տակն ու  
 վրայ պիտի ընեն. եղբարք, ձեր զաւա-  
 կունքը մեղքութեք մի վախնաք, Սուրբ  
 եկեղեցին ոչ մէկ ատեն մը հաւատքի դէմ  
 բան մը մեր մօտը չը տեսնելով, գրկէն  
 մեզի չի ձգեր. եւ ինչ որ խնդրենք ու  
 աղաչենք՝ չէ չըսեր, ու ողորմութիւն կը-  
 նէ. Սուրբ Աթոռոյն գանձը ուղղափա-  
 ոսցէ, հեթանոսներուն չէ, մանաւանդ  
 մեր հայցուածքը Սուրբ Աթոռին առ-  
 ջին էն փոքր բան մ'է. մէք որ մատակարար  
 րարուելնիս զատ խնդրեմքնէ, ամենեւին  
 Սուրբ եկեղեցին մէկ մատակարարու-  
 թեան ներքեւ ըլլանք ու չըլլանք, զերար  
 ջարդեցէք, ու միատեղ նստէք կրսէ մի.  
 զատ մատակարարութեան ներքին մի ըլ-  
 լաք կրսէ մի. Սուրբ եկեղեցւոյն շնորհ-  
 քը չէ մի սյսբան տեսակ եկեղեցիներ որ  
 ամենն ալ ուղղափառ, եւ Սուրբ Աթո-

ուոյն հնազանդ ըլլալով, զսա մատակա-  
 րարութեան ներքին են. մենք ալ ուղ-  
 զափառ եմք, մենք ալ Սուրբ Աթոռը  
 կը դաւանինք, այս ոչխարի կերպարան-  
 քով եղող վարդապետները չըլլային նէ,  
 մենք դաւանութիւնն իս պիտի սխալէինք  
 մի. այսքան վանքեր կան, անոնք ալ Ս.  
 Աթոռին զաւակներն են, ուղղափառու-  
 թիւն կը քարոզեն, ինչպէս որ Սուրբ  
 Աթոռին հրամանն է. վերջապէս այս  
 ծանուցագիրս զրոզին սիրար Աստուծոյ  
 հետ եւ Սուրբ եկեղեցւոյ հետ կապուած  
 է, մենք ալ բոլոր ազգովին իրարու կապ-  
 ուելով, ամենս մէկ ըլլանք. եթէ Սուրբ  
 խաչը ձեռքերն իս ըլլայ նէ, ոչ ոք զմեզ  
 կարող է փափաքներէս զստել. ես իմ ազ-  
 գիս վրայ ունեցած աշխարհայեցանկութիւն-  
 ներէս ու փափաքներէս այս ծանուցա-  
 գիրս համարձակեցայ պրել ընդունուե-  
 լու. պարտաւորութեամբ :

Ա. Պօլիս. Զյունուարի, 1854

Ղշմարտութիւն եւ արդա-  
 րութիւնը սիրող անձ մը :,,



Արքան ալ որ ազգերնուս ընդհանրութեան յայտնի է արդէն Պօլսոյ հրաւովմէսական մեր սոզգայնոց ազգային միութեան սէրը եւ տարբեր կրօնքով տակաւին բուն ազգին մէկ արիւն եւ մէկ եղբայր ըլլալուն եռանդը շատ պարագաներու մէջ, այսու ամենայնիւ անոնց ճշմարիտ ազգութեան պահովիլը բուն ազգին հետ եւ միաբանութեան սէրը այս թղթէն կը հասկըցուի, որով իրենց մէջ ազգութեան արթնցած հոգին կը ջանան Տրապիզոնու ազգայնոց մէջ ալ արթնցնել. որ տակաւին տարբեր կրօնքով ալ կրնան ազգին անդամ համարուիլ, երբ որ իրենք ալ չայ ու չայկայ սերունդն են. կը ջանան նոյնպէս ցուցնել ազգին, որ Արիւնքի քահանայից թեւադրութեամբը մինչեւ հիմա ազգին ատելի եղեր ու ազգը ատեր են, ուստի հիմա բոլորը ազգովին իրարու կապուելով, մէկ ըլլալ կուզեն:

Մինչեւ հիմա մենք ալ կըսենք, որ իրաւ տեղոյս հռովմէական հայք յիշեալ քահանայիցմէ թեւադրուելով, թէ

եւ միշտ ազգին հետ ատելութեամբ կը վարուէին, եւ մէկ մէկու իբրեւ թշնամի կը նայէին, բայց ասոնք ալ՝ այսօրուան օրս ազգային միութեան արժէքը ճանչնալով՝ ՚ի սրտէ կը ցանկան ազգին հետ միութիւն պահել, եւ փոխադարձաբար մէկ մէկու օգնել թէ քաղաքական եւ թէ ազգային գործերու մէջ :

Թո՛ւ է կը դռնուին նախապաշարեալ եւ կոլէճցւոց կողմէն սակաւ անձինք, որոնք իրենց շատուոր մասին այս նստանձեռի գործքին չը հաւնելով, տգիտութեամբ՝ ազգը սիրելնուն տեղը՝ ազգին հետ խորդութեամբ կերթան, բայց առիկա ալ տեւողական չէ. եւ անցած գնացած ատելութիւններն ալ որ փոխադարձաբար իրարու դէմ կրնէին, դարձեալ իրենց ձեռքը չէր :

Մենք կը ճանչնանք հիմա հռովմէական ազգայնոց մէջ ազնիւ գերդաստաններ, պայազատազարմ տունն Վիւրեղեանց, Արապեանց, Մարիմեանց, Անուշեանց, եւ ասոնց յարակիցներուն, որոնք

ամենքն ալ ազգային միութեան վրայ  
այնքան սէր ունին, որքան որ ազգէն ալ  
փոխադարձ սէր կրնդ ունին. ազգը կը  
յարգեն եւ մեծարանք կ'առնուն. որով  
եւ ամեն ընկերական գործքերու մէջ  
իրեւ մէկ հօր զաւակ եւ մէկ ասն որ-  
դէք՝ իրարու կ'օգնեն, իրարու ձեռք կը  
բռնեն եւ իրարու վրայ սիրով կը նային:

Մեզի ալ ուրախութիւն է որ խը-  
ռովութիւնը սերմանողք յետ այսորիկ  
պիտի ամչնան, տեսնելով որ Հայկայ սեր-  
ունդը որքան ալ իրարմէ հեռացած,  
բայց ամենքն ալ Արբոյն Գրեգորի սիրոյ  
եւ ազգութեան փարախը դառնալունը-  
շանը ճակատնուն վրայ գրոշմած՝ ազգա-  
յին միութեան կեդրոնը կը դիմեն. եւ  
թէ կանուխ եւ թէ անագան իրենց մէ-  
ջէն մերուծերը վերցրնելով, իրենք զե-  
րենք Հայկայ սերունդէն՝ Առաւելուրչայ  
զաւակ պիտի խոստովանին Սուրբ հօ-  
գոյն շնորհիւր, որ ամենուն հոգւոյն ազ-  
գային միութեան ոյժը կը պարգեւէ:

Թէ կան հոգեւորականք, որ ասի-

կայ չեն ուզեր, անոնք ազգէն չեն. վասն զի ո՞վ որ ազգը ազգէն բաժնել կուզէ, անիկայ ազգէն չէ. ազգն ալ անիկայ կը փնտռէ որ ճանչնայ թէ ո՞վ է որ մինչեւ հիմա զիրենք Աւստրոլոյս փարսիէն կը հանելու :

Այլ երջի ատեններս եղաւ քանի մը մը հայ գերդաստաններու բողոքականութեան դառնալը, երբոր 1834 թուականին Մըստր Ղ'ոնս անուէնով Ամերիկացի քարոզիչը եկաւ Տրասպիզոն, ու ըսկըսաւ քրիստոնեայ ազգայ մէջ քրիստոնէութիւն քարոզել. եւ թէպէտ ոմանք ետքը վերստին իրենց հայրենի Սուրբ եկեղեցւոյն ծոցը վերադարձան, բայց ոմանք ալ հաստատուելով իրենց նորրեկալ կրօնքին մէջ, բաժնուեցան դուրս ելան վերջապէս հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ փարսիէն, իրենք զիրենք Աւստրալանական Հայոց եկեղեցի կոչելով :



## ԵՐՐՈՐԻ ՅՕԴՈՒՆԾ

Առաջնորդը Հայոց Տրապիզոնի. — Ընտնց նստելու եւ  
փոփոխութեան ժամանակը. — Առաջնորդութեան  
ատենի ներքին դէպքերը մինչեւ 1850

Սանփաննոս եպիսկոպոս Տրապիզո-  
նի, որ Մխիթար կաթողիկոսին օրովը  
Սոյ ազգային ժողովքին մէջ դանուե-  
ցաւ ՚ի Արեւիկայ յամին 1342\* որ Աւետ  
Թադաւ որին հրամանաւը եղաւ՝ Հայոց ե-  
կեղծոց ոյ դէմ՝ եղաճ ամբաստանու իտեանց  
համար Հռովմայ Պապին դրելու :

Ազգային տրտմութեանց մէջ ասկէ  
աւելի անդեկութիւն չկայ ասոր վրայ . եւ  
ըստ որում աս ժամանակիս Տրապիզոնու  
Հայոց եկեղեցիները շինուած չէին, աս-  
տոր համար ալ ազգային յիշատակարան-  
ներուն մէջ աս առաջնորդիս յիշաաակը  
չկայ :

Ուստի յիշեալ 1342 Թուականէն  
մինչեւ 1414, քաղաքին նկեղեցւոյն շե-  
նութեան թիւը, այսինքն եօթանասուն

---

\* Տես տատմ. Չամչեան. հատր Գ. եր. 341.

երկու տարիի չափ առաջնորդաց շարունակութիւնը կրնգհաստի. թէեւ եկեղեցւոյն շինուելուն ժամանակն ալ առաջնորդ չի յիշատակուիր. բայց վանքին արձանագրութիւնը կը ցուցնէ, թէ ան ատեն մեհաստանին մէջ միաբանութիւն կար. ըստորոյ կերեւնայ թէ՛ առաջնորդական կառավարութիւնը թէ վանքին եւ թէ քաղաքին մէջ միաբանից ուխտին գլխաւորին ձեռքն էր, մինչեւ Յակոբ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրը. որ ինչպէս վարը կը դնեմք, անկէ առաջնորդաց անընդհատ կարգը կ'սկսանի:

Յակոբ եպիսկոպոս առաջնորդ կը նշատի Տրապիզոնի Հայոց վանքին շինութեանէն 254 տարի գրեթէ ետքը. սակէ ալ հաւաստի կերեւնայ որ առաջնորդական կառավարութիւնը վանահօր ձեռքը եղած է երբեմն. եւ ասիկայ ալ յայտնի չէ թէ որ թուին առաջնորդ կարգուեր է. միայն այսքան յիշատակը կայ, որ իբրեն առաջնորդութեանատեն՝ վանքին տաճարին սեղանը ներսի կողմէն պատկերա-

զարդ ծաղկել կուտայ անարուեստ եւ  
 յունական ձեւով . որուն արձանագիրը կայ  
 հանդերձ թուականով սեղանին կիսաբո-  
 լորակ շքանակին մէջ՝ Հայոց ՌԽԳ՝  
 (1593) թուին . իսկ իրեն վախճանը՝ ի  
 Տրապիզոն՝ անյայտ է, ինչպէս եւ առաջ-  
 նորդ կարգուիլը :

Աւետիք եպիսկոպոս՝ մետրապօլիտ ըս-  
 ված յարձանագիրս . Յակոբ եպիսկոպոսի  
 վանքը ծաղկելուն թուականէն քսան եւ  
 ինը տարի ետքը՝ կը յաջորդէ առաջնոր-  
 դական աթոռը . ասիկայ ալ վանքի տա-  
 ճարին վայելչութեանը հոգ տանելով, իր  
 նախորդին թողունցած պակասորդը լրացը-  
 նելու փափաքով, եկեղեցւոյն մէջը ամ-  
 բողջ պատկերազարդ խառն քաշուած-  
 քով նկարել կուտայ յունական տարա-  
 զով . որոնք մինչեւ հիմա՝ ինչպէս սեղա-  
 նինն ալ մնալով, գիւղացի ուխտաւորքը  
 տակաւին կ'զմայլեցնեն : Ասոր ալ շինու-  
 թեան թուականը կայ յիշատակարանու-  
 վը մէկ տեղ, փոքրիկ քարի մը վրայ ար-  
 ձանագրած զրան ճակատը ՚ի ներքուստ

յամին Հայոց ՌՀԱ. (1622): Ասոր ան վախճանը յայտնի չէ. ըստորում ոչ գերեզմանն եւ ոչ ուրիշ արձանագիր մը ունի:

Աստուածատուր Աբեղայ. ֆերը յիշեալ թուականէն քսան եւ հինգ տարի ետքը կը յիշատակուի վանքին հին յիշատակարաններուն մէջ, որ վանքին վրայ եղող Սուրբէվէլի իշխանին վախճանէն ետքը՝ անոր կը յաջորդէ վանքին կառավարութեանը՝ ՚ի թուին Հայոց ՌՂԵ. (1648)\*:

Արրահամ վարդապետը չի յիշատակուիր թէ երբ Տրապիզոնու առաջնորդ եղած է. միայն թէ Հայոց եկեղեցիէն զատուելէն ետքը՝ յայտնի կը դրին պատմաբանը, որ Տրապիզոնու Հա-

\*. Աս թուականէն յիսուն տարի ետքը կը յիշատակուի առաջնորդ Ամենափրկիչ վանաց՝ Յակոբ վարդապետ ոմն. որ Յովհաննէս եպիսկոպոսի հետ կը թ. զ'ն Արարպետ նահատակը յամի ՌՃԽԵ (1698): Բայց յիշատակը ուրիշ տեղ չըլլալուն՝ առաջնորդաց կարգը չդրինք:



յոց առաջնորդութեան ատեն՝ երբ որ Փրկչական 1715 թուին ազգին մէջ խռոպութիւնը ծագեց պապականութեան երեսէն, նոյն տարին օգոստոսի 4 ին արքունի հրամանաւ բռնուելով Տրապիզոնի մէջ՝ Առստանպնուլօլիս բանտդրուեցաւ հոկտեմբերի 12 ին նաւարանին մէջ. ուսկից ետքը ազատուելով, զնաց Միբանան. եւ կրօնաւորաց վանք սահմանելով ան տեղ, ետքը լատինահայոց կաթողիկոս նստաւ պապին հրամանաւը :

Մարգար վարդապետ, անմարմին կոչեցեալ. յայանի չէ թէ որ թուին առաջնորդ եղած է. բայց հաւաստի կը պատմուի ականատեսներու աւանդութենէն, թէ Մարահամ վարդապետին արքորանքէն ետքը անմիջապէս առաջնորդ ասիկայ եղած է Տրապիզոնու ազգերնուս. որոց մէջէն խռոպութիւնը վերցնելու կաշխատի. բայց երկու կողմը չկրնալով միացընել խռոպութիւնը իր վրայ կը դառնայ. ուստի կերեւնայ թէ աս խռոպութեան երեսէն կիրթայ Սիւրմէնէի Հայոց մէջ,

Ուր եւ կը վախճանի ու կը թաղուի :

Ղազար վարդապետ . Մարգարէն ետքը Տրապիզոնի առաջնորդ կուգայ . բայց ասիկայ փոխանակ ազգը միացընելու՝ ինքը կը միանայ ազգին հերձեալ մասին հետ . որով եւ խռովութիւնը իրեն դէմ գորանալով, ազգին յառաջաւորները զինքը աքտորել կուտան . յորմէ պարտաւոր վելով՝ կը բաժնուի ազգէն, կերթայ Անեոսի, եւ կը կրօնաւորի Ղազարու վանքը մինչեւ ցմահ :

Յովհաննէս եպիսկոպոս, Ղաւազանի Աբղէլ կոչեցեալ . Տրապիզոն առաջնորդ կուգայ Ղազար վարդապետէն ետքը՝ Ուրհայու առաջնորդութենէն գալով, որ ամուսնութենէ վարդապետ եղած էր : Ասիկայ ազգին եկեղեցիները սեփականելուն համար, Աստուածամայր եկեղեցին թողուց պապական եղող բաժնին ձեռքը . եւ խռովութիւնը ազգին մէջէն դադրեցունելու համար, Չարխափանը բացաւ . ալ ժողովուրդը մայր եկեղեցին չգնաց . ասանկով պապական ե-

դող մտար որ ծէսով զատուած / ր, եկեղեցիով ս ւ զատուեցան :

Ասկայ մինչեւ մահը առաջնորդութիւն ըրաւ ազգին, եւ նոյն իշխանութեան մէջ վախճանելով, թաղուեցաւ Չարխափան եկեղեցւոյ բակը . որու գերեզմանին վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը կայ հանդերձ թուականով :

“Այս է տապան Գաւազանի Աբեղէ Եովհաննէս եպիսկոպոսին . թուին ՌՄԻԱ (1772) . \* :

Պետրոս վարդապետ Նճըղուկ ըսւած, կը նստի առաջնորդ Եովհաննէս եպիսկոպոսէն ետքը . բայց ոչ զալուն թըւականը յայտնի գիտեն ժողովուրդը, եւ ոչ ելլելուն . միայն ասիկայ հաւաստի կը պատմուի, որ այս մականուամբ Պետրոս վարդապետ մը Ղազար վարդապետէն ետքը առաջնորդ եղած է Տրապիզոն ազգերնուս :

---

\* Այս թուականիս՝ Սիմէօն Աթուղեկասի իշխանութեան վերջի տառններն է . յորում Աջֆաճնայ ապարանը հաստատել տուաւ :

Վարապետ վարդապետ Իւսկիւտարցի. Պետրոս վարդապետէն ետքը առաջնորդութիւնը կառնու. բայց որքան նրատելը յայտնի չըլլալով, ազգին ներքին խռովութենէն կ'աքսորուի Հալէպ :

Գրիգոր վարդապետ Թոխաթցի. առաջնորդ կըլլայ 1795 ին Վարապետ վարդապետէն ետքը : Աս կը գնէ ազգերնուս ներկայ ունեցած առաջնորդարանին տեղը : Չի պատմուիր, թէ քանի տարի առաջնորդ եղաւ . միայն թէ իր նրատելէն ինը տարի ետքը՝ կը յաջորդէ առաջնորդութիւնը Խարայէլ վարդապետ : Ինչպէս վարը կը պատմուի :

Խարայէլ վարդապետը կը նստի յամի 1804 (ՌՄԾԲ) եւ իշխանութիւն կը վարէ վեց տարի : Ասիկայ Սուրբ Վարապետի վանքէն Տրապիզոն նուիրակեկած ըլլալով, ժողովուրդը իրենց առաջնորդ կը գնեն պատրիարքի հրամանաւր իրեն ըրած ազգային գործքերը յառաջ բերած եմք Բ . յօդուածին մէջ : Բայց ինքը վեց տարիէն ետքը Թաղէոս ա-

ուաքելոյ վանքը առաջնորդ կերթայ, բայց  
թէ ի՞նչ միջոցաւ, չի պատմուիր. միայն  
թէ մինչեւ մահը հոն կը նստի եւ հոն  
կը վախճանի :

Ստեփաննոս վարդապետ Խզմիրցի.  
առաջնորդ կը կարգուի Տրապիզոնու  
1815 փրկչական թուին. բայց հինգ տա-  
րի հազիւ կրնայ առաջնորդութիւնը վա-  
րել. 1820 թուականին կը մերժեն զին-  
քը, անիկայ ալ ազգէն զատուելով, կեր-  
թայ հսոժմէական լուծը վրան կ'առնու  
վննետիկ Ղազարու վանքը :

Գրիգոր վարդապետ Պօլսեցի. ա-  
ռաջնորդ եղաւ յամին 1821 : Ըսոր ա-  
տենը, ազգին պապական մասը՝ որ արդէն  
ազգային եկեղեցիէն զատուած էր, ու  
փոխադարձ յարաբերութիւննին դադրե-  
ցուցած, առաջնորդական հաղորդութե-  
նէն ալ կտրեցաւ. եւ ասիկայ առաջինն ե-  
ղաւ, որ ազգին առաջնորդական իշխանու-  
թիւնը վերցուց բաժնուած մասին վրա-  
յէն, եւ թողաւ անոնց իր առաջնորդա-  
կան իրաւունքը :

Առաջնորդաց կարգին մէջ ասիկայ ամենէն շատ իշխանութիւն բրածէ. եւ իւրին բովանդակ առաջնորդութեան ատեն երբէք զժտութիւն մը չի պատմուիր իր եւ ժողովրդոց մէջ՝ մինչեւ իր վախճանը. այլ իրեն հեղութեամբը՝ իր բարեսրտութիւնը եւ իր հօտին բարելաւութեանը համար ունեցած փոյթը կը խօսուի. միայն իր մահուանէն ետքը իրեն նամակներէն հասկցուեցաւ, որ անբաւական եղած է՝ եղևր իր վիճակի ժողովրդէն :

1832 թուականին Աջմիածին կելութայ, եւ իր վիճակին վրայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի. որով եւ ատելութիւն կ'ստանայ ժամանակին վիճակաւոր եպիսկոպոսներէն, որոնք պատրիարքական դրան միջոցաւ ջանք կ'ընէին վիճակէն ձգել. բայց հասարակաց մահը վրայ հասնելով ամեն ատելութիւնը կը դադրեցընէ երկու կողմէն ալ :

Գլխի գոր եպիսկոպոսը կը վախճանի 1833 ին, եւ մարմինը կը թաղեն Սուրբ Օգոստոս եկեղեցւոյ բակը. որու վրայ

մարմարոնեայ քար մը կայ եւ արձանագրութիւն ունի :

Յովհաննէս վարդապետ Քիւրէի-Ճեան. Գրիգոր եպիսկոպոսէն ետքը առաջնորդ կուգայ 1834 թուին յունիսամսոյ մէջ . եւ 1839ին ելլելով, Պօլեպատրիարքական փոխանորդ կարգուեցաւ :

Ասոր օրէն փորձիւ տեսնուած մինչեւ հիմա կը զուրցուի, որ Գրիգոր եպիսկոպոսէն ետքը եկող բոլոր առաջնորդներն ալ հաստատուն եւ շարունակ տեւողութիւն չունեցան իրենց հոգեւոր իշխանութեանցը մէջ մինչեւ ներկայ առաջնորդը :

Յովհաննէս վարդապետին առաջնորդութեան առաջին տարին՝ Տրապիզոն եկաւ Ամերիգացի քարտէիչ Միստր Ճանսին, եւ ազգիս հասարակ կարգի քանի մը ընտանեաց մէջ՝ բողոքականութիւնը մտաւ :

Արուսպետ վարդապետ Աեսարացի. Յովհաննէս վարդապետին ելած տարին

առաջնորդ եղաւ Տրապիզոն. եւ հազիւ թէ երկու տարի վարելով զանիկայ, մեծ խռովութիւն մը ձգեց ազգին մէջ, եւ ելաւ 1842 թուին :

Պօղոս վարդապետ Պօլսեցի. եկաւ առաջնորդ հետեւեալ տարին 1843, եւ յաջորդ 1844 թուին՝ հանեցին առաջնորդութենէն :

Արապետ վարդապետ Արմաշցի. Պօղոս վարդապետէն ետքը եղաւ առաջնորդ յամի 1845. ասիկայ երեք տարի միայն վարելով իշխանութիւնը հրաժարեցաւ 1848 թուին :

Յովհաննէս եպիսկոպոս Մարաշցի. հետեւեալ 1849 տարին առաջնորդ կարգուելով, տասը ամիս միայն նստաւ :

Մեսրոպէ վարդապետ Պօլսեցի՝ այժմեան Առաջնորդը՝ առջի անգամ առաջնորդ եղաւ 1850 յամին. եւ 1852 թուին՝ Տրապիզոնու առաջնորդութենէն ելլելով, Աեսարիոյ առաջնորդութիւնն առաւ :



## ՉՈՐՐՈՐԻ ՅՕԴՈՒԱԾ

Եկեղեցեաց ստորագրութիւնները. — Ամենափրկիչ. —  
Չարեափան. — Սուրբ Օգոսէնոս. եւ սոսնց վերաբերեալ  
յիշատակաց արձանագիրները :

Տրապիղոնու ազգերնուս այս համա-  
ռօտ պատմութեան վերջին յօդուածին  
գալով, ինչպէս առաջին մասին նախագի-  
տելեաց մէջը խոստացեր ենք, աստեղս,  
եկեղեցեաց մանրամասն ստորագրութիւ-  
նը կուտանք հանդերձ իրենց վերարե-  
րեալ յիշատակաց արձանագրութիւննե-  
րով : Եւ նախ ըստ կարգի վանքէն կըս-  
կըսանինք :

Ամենափրկիչ անուամբ եկեղեցին՝ է  
հասարակ քարաշէն, մէկ սեղանով եր-  
կայն քառանկիւնի. որ արեւմտեան դըռ-  
նէն մինչեւ բեմին առջեւը՝ տասն քայլ  
երկայնութիւն ունի, եւ ութ քայլ լայ-  
նութիւն :

Տաճարին տանիքն ալ որ քարուկիր  
շինուած է եղեր, Եւառուզ Սուլթան  
Սէլիմ թագաւորին օրովը զանգակա-

տանը հետ քակեր են, ու հիմա փայտա-  
ծածկ ըրած . բաց արեւմտեան դռ-  
նէն՝ հարաւային դուռ մ'ալ ունի բուն  
եկեղեցին :

Սեղանի կիսաբոլորակին եւ եկեղեցւոյ  
մէջի ծաղկանկարքը եւ պատկերքը Յա-  
կոբ եպիսկոպոսին եւ Աւետիք մետրապոլ-  
տին շինել առւածն են յաման 1593-1622  
տեղ տեղ աւրուած կերեւնան մինչեւ հի-  
մա . ըստ որոյ եկեղեցւոյ ներքին կողմը  
յունական ձեւով մը կերեւնայ . հարա-  
ւային կողմէն երկու լուսամուտ ունի .  
մէկ հատ մ'ալ արեւելեան կողմէն խո-  
րանին մէջը կը բացուի . խորանը կիսաբա-  
լորակ կամարաշէն է :

Չամառունը ետքէն շինուած է ա-  
նարուեստ շարուածքով . մեծաւթիւնը  
եկեղեցիին չափ չկայ . տանիքը եւս փայ-  
տով ծածկած է : Ասոր մէջը ջրհոր մը  
կայ, որու ջուրը խմելու շատ փափաք  
կընեն ջերմեանդ ժողովուրդը՝ իբրեւ  
յունաց Այսազմա մը :

Սէկ գուռ մը ունի արեւմտեան կող-

մէն, որուն առջեւ իբրեւ գաւիթ ճած-  
կած են :

Եկեղեցւոյ շինութեան արձանագի-  
րը ասօր ճակատը եղած մեծ քարին վը-  
րայ փորուած է կէս մի ոտանաւոր, եւ կէս  
մի արձակ՝ ըստ այսմ :

Փառաց տաճար Լստուածային  
յերկրի դրախտ կենաց փայտէն,  
կանգնեալ յանուն Լմենափրկչին,  
'ի յութն հարիւր թուականին,  
եթեանասուն եւ երեքին,  
'ի Աթուղեկոսութեան հայոց մեծաց  
տէր Պօղոսի ուղղափառին  
'ի ժամանակս բարեպաշտի .  
Ար-Լէքո թագաւորի,  
Խօճայ Ստեփաննոսն պատուելի  
շինեաց տաճարս հրաշալի  
յիւր յիշատակ անջնջելի  
եւ ծնողաց իւր կրկնակի  
եւ կենակցին իւրոյ Մեկէբայ խաթու-  
նին  
եւ զաւակաց իւրոց մեծի եւ փոքու :\*

---

\*Լստուածային հետեւեալ յիշատակարանը

“Արդ ես խոճայ Ստեփաննոս ստացայ 'ի հալալ արդեանց իմոց զտեղի վանացս, եւ շինեցի զլուսազարդ տաճարս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ 'ի վայելումն մանկանց սիրովնի. եւ ետու վիարանից Սուրբ ուխտիս ես Խօճայ Ստեփաննոս եւ իմ որդիքս. զի հասարակ ամենայն քրիստոնէից է վանքս եւ կրօնաւորաց որք բնակեալ են 'ի սա, եւ Աստուծոյ տուն. եւ ոչ որ ունի իշխանութիւն ոչ յիմոց եւ ոչ յօտարաց իբրեւ զմարմնաւոր հայրենիք իշխել 'ի վերայ վանացս. այլ ազատ է ազատի եւ Աստուծոյ տուն. այլ միայն զինամն տանելով, եւ զամենայն մարմնաւոր կարիք Սուրբ վանացս կատարելով :

“Սուրբ նշանս աստուածընկալ յիշատակ է Խօճայ Ստեփաննոսին եւ որդւոյ իւրոյ պարօն Մկրտչին. եւ մատուռնորին սուրբ Վարապետին. եւ շրջապատ իւր պարսպով յիշատակ ինձ եւ ծնողաց

---

գրուած է անմիջապէս մի եւ նոյն քարին վրայ :

իմոց եւ ամենայն ազգականաց, »\*

Սուրբ Յովհաննէս ըստած փոքրիկ մատուռը եկեղեցւոյ հարաւային կողմն է. որուն համար Պոնտոսի պատմութիւնն ր կը դնէ արեւելեան դին, փոքր ինչ եկեղեցիէն դէպ ՚ի արեւելք յառաջ շինվելուն համար :

Այս մատուռը զոր Սուրբ Յովհաննէս ըսած է յիշեալ պատմութիւնը, Ս. Յարութիւն անուամբ շինուած է եկեղեցիէն երկու տարի յառաջ նոյնպէս արդեամբք Խօճայ Ստեփաննոսին, յիշատակիւր ծրնողացը եւ զաւակաց. բայց պատմիչը հասարակաց ձայնին ուշ դնելով, աւանց անոր արձանագիրը զննելու՝ Սուրբ Յովհաննէս ըսած է, կարծելով թէ մեծ եկեղեցւոյ արձանագրութեանը մէջ յիշուած սուրբ Վարապետի մատուռը ասիկայ է :  
 Հաւանական չերեւնար թէ ասոր

---

\*Աս ժամատունը շիներ է Խօճայ Ղարային հայ իշխանը, ինչպէս կը վկայէ հին յիշատակարանը, որու խօսքը գրած եմք առաջին յօդուածին մէջ. Բայց արձանագիրը՝ եկեղեցւոյն է :

մէջ ժամերգութիւն եղած ըլլայ՝ աւելի փոքրիկ ըլլալուն համար . պատարագ ընելու ալ՝ միայն ժամարարին տեղ կրկայ . մեր աստե՛ն՝ գրան առջեւը սեղան կապելով ժամերգութիւն կրնեն վանքին տունսմբութեան օրը . քուցէ՛ ՚ի հնումն ալ այնպէս էր :

Դրան ճակատի միապաղաղ քարին վրայ փորուած է շինութեան արձանագիրը հանդերձ թուականով ըստ այսով :

“ Ը ինեցաւ տաճարս այս յանուն սրբոյ Յարութեան , արդեամբք եւ ճակիւք Խոճայ Ստեփաննոսին յիշատակ իւր եւ ծնողացն իւրոց եւ կենակցւոյն իւրոց Մեղիքսաթին եւ զաւակացն իւրոց ՚ի թրւին Հայոց ՊԷԱ , , (1422) :

Ինչպէս եկեղեցւոյ արձանագիրը , նոյնպէս եւս վանքը գրուած գրոց յիշատակադանները համաձայն կը վկայեն որ , սուրբ Սարապետանուամբ մատուռ մ'ալ կար Մմենափրկչի վանքը . որ հիմա ամենեւին նշմարանք չունի :

Թպէ որ կարծիք ընենք , որ սուրբ

Ատուածածնայ ըսուած մատուռ սուրբ  
Վարապետի անուհով կը կոչուէր, անոր  
համար ալ առանձին կը յիշուի նոյն դը-  
րոց յիշատակարանին մէջ յատուկ մակա-  
նունով մը այսպէս, « վերին եկեղեցի, Նոր  
կրտսէի սուրբ Ատուածածին », ինչպէս  
դրինք առջի յօդուածին մէջ :

Ուստի՝ հիմակուան եղած մատուռ  
ներուն մէջ տարակուսական կը մնայ մի-  
այն զանգակատան միջնայարկին մատու-  
ռը, թէ արդեօք սուրբ Երրորդութիւն  
կրտսէր, թէ սուրբ Վարապետ . ըստ ո-  
րում մէկ որ արձանագրութիւն չկայ առ-  
ջի կոչմանը . եւ երկրորդ՝ ուրիշ մատուռ  
չկայ մենաստանին մէջ :

Ժամատան արեւմտեան դրան հիւ-  
սիային կողմը կառուցուած է քարաշէն  
եռայարկ զանգակատունը . որուն երրորդ  
վերնայարկը քահուած է, միայն հիւսի-  
սային կամարը ամբողջ կը մնայ :

Ատոր միջնայարկը որ սեզան ալ ու-  
նի, սուրբ Երրորդութեան սնուամբ կը  
կոչուի, ինչպէս վերը ըսինք, առանց ըս-

տուգութեան. եւ է փոքրիկ քառակուսի. ասիկայ է, որ Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն երրորդ մատուռ կը կոչէ Պոնտոսի պատմութիւնը:

Հին յիշատակարանը կը վկայէ, որ Աստուածատուր արեղայի տաճնը, որ վանքին վանահայր եղած է 1648 թրվականին, կրկին անգամ նորոգուած է զանգակատուներ Խոճա Աստուածատուրի ձեռամբ. որ ատեն ինքը Աստուածատուրն ալ անոր ներքնայարկը նորոգել կուտայ:

Իսկ Աստուածածնայ մատուռը որ առաջին մատուռը կը համարուի, զանգակատան արեւմտեան որմին կից շինուած է երկու աւելի մեծութեամբ քան զսուրբ Յարութեան մատուռը՝ քարաշէն քառակուսի:

Արձանագիրներէն կիմացուի որ Աստուածածնի անուամբ մատուռը կար վանքը. ինչպէս նաեւ ձեռագիրներու յիշատակարանն ալ կը վկայէ, վերին եկեղեցի կոչելով զանիկայ: Ազգային աւանդու-



Թիւնն ալ կը հաստատէ, որ աս մատու-  
ռին մէջ դրաւ Յովհաննէս եպիսկոպոսը  
Վամենիցիայէն բերած Աստուածածնի  
հրաշագործ պատկերը. եւ՛ի պատիւ պատ-  
կերին մատուռն ալ Աստուածածնի ան-  
ուամբ կոչեց :

Աս մատուռը ամենեւին արձանագիր  
չունի. ուստի կը մնայ մեզ վերը յիշուած  
արձանագրին վկայութեամբ ըսել, որ աս  
տիկայ ալ Խոճայ Ստեփաննոսը շինել  
տուած է յիշատակ իւր ծնողաց հոգւոյն,  
ինչպէս կերեւնայ հոն. եւ շինուած է  
մեծ եկեղեցւոյ հետ :

Մենաստանին ներքին դրութիւնը :

Ամենափրկչի հիւսիսային կողմը ի-  
րեն երկայնութեամբը մինչեւ զանգակա-  
տունը տասներեք քայլ է, որ վանքին զե-  
րեզմաննոցն է, որուն Յարութեան պար-  
տէզ անուն կուտան :

Առաջնորդարանը եկեղեցւոյ արեւ-  
մրտեան հիւսիսային դրան կողմէն բըռ-  
նած՝ մինչեւ պարսպի հիւսիսային արեւ-

Տրտեան անկիւնը հասած է քարաշէն որ-  
մերով :

Ասոր հիւսիսային արտաքին որմը պա-  
րիսպ եղած է իրեն բռնած տեղոյն ,  
պարսպին երկու ծայրերը՝ ասոր հիւսիսա-  
յին որմին միացած են :

Առաջնորդարանին ներքնայարկը ա-  
նասնոց գոմն է . իսկ պարսպին արեւմտե-  
կան պատին հաւասար՝ միակարգ սենեակ-  
ներ շինած են ուխտաւորաց համար . որ  
մինչեւ պարսպին դուռը կը հասնի :

Պարիսպը մէկ դուռ մը միայն ունի,  
որ կը բացուի հարաւային արեւմտեան ան-  
կիւնին քով :

Անքին շրջապատ հողերը բոլոր ի-  
րեն կալուածքն են . յառաջ մինչեւ քա-  
պաքին արեւելեան ծայրը կը հասնէր աս  
երկրին ընդարձակութիւնը Պող - Սէփէի  
հիւսիսային երեսովը մէկտեղ . եւ բոլորին  
համար ալ Ֆերմաններ ունի . որոց մէջ  
վանքին միաբանութեանը շատ ազատու-  
թիւն տրուած է . բայց ժամանակաւ բա-  
ւական տեղ գրաւեր են երկրին եւ քա-

ղաքին մեծերը . որոնք ատեն ատեն կը զօրանային իշխանութեան մէջ :

Այժմ անոնց կալուածաթղթերովը դո՛՛հ կըլլայ ազգերնիս , երբ որ միշտ աչքին առջեւ կը տեսնէ այն ամեն բարեբեր հողերը բլուրին տափարակ տեղերը բռնած , որ մեծ բարիք եւ արդիւնք կը բերեն յօփշտակողաց ձեռքը :

Բոլոր աս կալուածներուն եւ վանքին ներքին եւ արտաքին շինութեանց եւ նորօգութեանց պատմութիւնը մի առ մի գրուած են եղեր վաճքին հին յիշատակարանին մէջ . որմէ ինչպէս կերեւնայ , քանի մը կարեւոր վկայութիւններ ալ յառաջ կը բերէ Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը :

Ահանատուք կը պատմեն թէ , մինչեւ վերջն առնենք աս հին յիշատակարանը վանքն էր քանի մը ձեռագրաց հետ , եւ ամեն ընթերցողի համար բաց . ազգերնուս հատուածեալ մասին պապական ժողովաւորը հոն երթեւեկելով , առերեսն յիշատակարանը ու Ղազարու վան-

քը ուղարկեր են :

Ահանատեսաց աս պատմութիւնը կը հաստատէ Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը . որ իր պատմագրութիւնը գրելու ատեն՝ աս յիշատակարանը ձեռքն է եղեր . եւ անկէ կը հանէ վանքին քանի մը շինութեանց վկայութիւնները, գրքին 82, 84, 85, 86 եւ 87 երեսներուն մէջ դնելով :

Ասկէ կ'երևնայ որ հին յիշատակարանը վանքէն յիշեալ հեղինակը վերցնել տուած, իր պատմագրութիւնը մնացուցեր է անով . բայց ետքը աւանդը տեղը տալուն տեղը՝ ազգին սեպհականութիւնը Հռովմայ ծոցը աւանդեր է :

Վանքին այս սեպհական երկրին մէջ շինուած է սուրբ Մամաս . (Այա Մամ ըսուած) քաղաքին կողմը առջեւի բլուրին վրայ, որ ճանապարհէն վեր դէպ 'ի ձորը կը նայի վայելուչ դիրքով :

Եթէ ասիկայ Հայոցն էր ժամանակին, հիմա վանքին հողին մէջ ըլլալը կը ցուցնէ :

Չարիտական ըստւած եկեղեցին՝ որ  
ինչպէս ըսինք տուր յօղուածին մէջ,  
Սուրբ Ստեփաննոսի անուամբ կառուց-  
ւած է քարաշէն եւ կամարակապ, դուր-  
սէն սագաշէն. միայն խորանին կիսաթո-  
լորակը դուրսէն ալ նոյնպէս ձեւացու-  
ցած են արեւելեան որմին մէջ:

Միջին մեծ համալուած սեղանին  
երկու կողմը մէկ մէկ հաս փոքրիկ սեղան-  
ներ կան. հարաւային կողմը եզածին վը-  
րոյ կառուցուած է կրկնայարկ զանգափա-  
սուճը, որ ամբողջ մնացեր է. գուցէ ցած  
ըլլալուն համար՝ եկեղեցիները քակելու  
ատեն՝ թողուցեր են:

Նուն եկեղեցին շատ փոքր է. որու  
կամարայարկը այժմեան եկեղեցւոյ մինչեւ  
կէտը կը հասնի. արոր արեւմտեան պատը  
չկայ. այլ միայն հիւսիսէն դէպ'ի հարաւ  
կամար ձգուած է:

Իբրեւ քան եւ ինն տարի յառաջ  
սա կամարը չկար. այլ հին եկեղեցինե-  
րուն պէս ամբողջ արատով ժամանուճը  
զատած էր. մէջ սեղը դուռ մը ունի:

լով, երկու կողմէն լուսամուտ ունէր . բայց ժամատանը անվայելութիւն բերելով աս արեւմտեան ումը, քաղաքիս բարեպաշտ գերդաստաններէն արգոյ Ալմասեանց հայրը քակել կուտայ զանիկայ, եւ արեւմտեան լայնութեանը ներկայ կամարայարկը շինել կուտայ :

Ազեղեցւոյ նոր մասը հանդերձ կանանց տեղւով ետքը շինուած . ու եկեղեցիին կցուած է, պատերը ամուր քարով . ըստ որում եկեղեցւոյ նորոգութեան ատեն, անիկա մեծցրնելու համար՝ հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմէն բաւական տեղ ներս առած են . նոր պատը հիւսիսի կողմէն կցեր են արեւելեան կողմին . որով փոքրիկ սեղանի տեղ մ'ալ յաւելցուցած են սեղանին հաւասարութեանը ու մկրտարան շինած :

Չարխափանի աս նոր բաժինը հանդերձ եկեղեցւոյ նորոգութեամբը շինել տուած է նոյն նորոգութեան ատեն մահաթեսի Մինասազայ ազգերնուս երեւելի իշխանը, որու համար երկրորդ յօդուա-

Տին մէջ գրած եմք :

Ազեղեցւոյ բողոքական երկայնութիւնը բեմէն մինչեւ արեւմտեան պատը քրտան քայլ է . իսկ երկայնութիւնը տասն երկու :

Ազեղեցւոյ հարաւային կողմը փոքրիկ խորան մ'ալ կայ սեղանին արեւելեան հաւասարութեանը , որու դուռը դասին մէջ կը բացուի , ուր կը զգեստաւորի պատարագիչ քահանան , եւ կը պահէին զգեստ եւ սպասքը :

Ազեղեցին միայն մէկ դուռ մը ունի հարաւային կողմէն . կանանց դուռն ալ հարաւային արեւմտեան անկիւնը կը բացուի շատ փոքր : Աին ատենը հիւսիսի կողմէն դուռ ունէր , որ կը բացուէր գերեզմաննոցին մէջ , որ խաչքակ կրսուէր . հիմա աս դուռը դոցած ըլլալով , քարաշարը դուրսէն կերեւնայ :

Պերեզմաննոցին մէջ կան քանի մը եպիսկոպոսաց գերեզմաններ , որոնք պատմական յիշատակներ ունին արձանազրած վրանին :

Յօհաննէս եպիսկոպոս ԼՅՄփաճնոց նուիրակը, որ Մամենիցայէն բերաւ սեղանի խաչկալ մը եւ սուրբ Լատուածածնի պատկերը, եւ ինքը թաղեր էր Վարապետ անուն նահատակը, կը վախճանէր Տրտախոն, եւ կը թաղուի Չարխափան եկեղեցւոյ գերեզմաննոցին մէջ, որու քերզմանաքարը այս տրձանը ունի վրան, եւ շատ եղծուած ըլլալուն հազիւ այսքանը կարգացինք, որ է այս :

“Եյս է տապան Սուրբ ԼՅՄփաճնոց նուիրակ Յօհաննէս եպիսկոպոսին, որոյ ձեռամբն եկեալ Լմենափրկչի վանից Մ. Լատուածածնի պատկերն . . . խաչկալն եւ Սարխահու Սուրբ Լատուածածնոց խաչկալն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, թուին ԹՃԾԲ : ”

Կը պատմեն որ բերած խաչկալը քաղաքին Լատուածամայր աւագ եկեղեցին գրուելուն համար, Լատուածածնայ խաչկալի յիշատակուի, զոր մեր Ժամանակի ծեր մարդիկ տեսեր են յիշեալ եկեղեցւոյ մէջ :



Ըստուածածնի պատկերն ալ Մե-  
նափրիկն զանքը կրցար . քաղաքին եկե-  
ղեցնելը բացուելէն ետքը, կամ ինչ ա-  
տեն որ զանքը անայի մնաց, քաղաքը փո-  
խադրուեր են :

Եսկէ մինչեւ իննսուն եւ ութ դարի-  
ով առաջ՝ Օսթարիա եպիսկոպոսի մը  
գերեզմանն կայ պատիսի արձանագրու-  
թեամբ :

“Եյս է սապան Օսթարեայ եպիս-  
կոպոսի Քարերդ ացւոյ, որ փոխեցաւ առ  
Քրիստոս թվին 1807 :”

Ուրիշ շատ հնութեան մնացորդներ  
կան տակաւին Չարխափանի գերեզման-  
նոցին մէջ յունաց ժամանակէն գուցէ  
մնացած . Մարմարիոնեայ բոլորչի սեան մը  
կտար գերեզմանաքարերուն կարգը կրակու-  
նաւի մինչեւ հիմա հին ժամանակէ . ինչ-  
պէս կերէնայ, կողմնակի Չարդուած է,  
եւ կարելի է թէ յունաց արքունի շին-  
քերէն ըլլայ :

Ինչոք ապէ՛հ հասուած մ'ալ նոյնպէս  
մարմարիոնեայ քառափուփ քար մը կայ

չորս մատնաչափ հաստութեամբ. մէկ երեսը լատինացւոց մեծադիր զիրերով արձանագրութիւն կայ. ասիկայ ալ կտոր մ'է. ուստի եւ արձանագիրը կհաստ է :

Չարխափանի հարաւային կողմէն կից անոր յունաց Սուրբ Արրորդութիւն անւամբ հին եկեղեցւոյ աւերակը կայ, որու պարիսպը դէպ'ի եկեղեցւոյ գերեզմաննոցը ներս մտած ըլլալով՝ բաւական անվայելչութիւն տուած է եկեղեցւոյն. ըստ որում եկեղեցին՝ որ միայն հարաւային կողմէն դուռ մը ունի, այս պարսպին ետեւը բացուելով, տեւքը գոցուած է բարձրովին :

Սուրբ Օգոսէնտ ազգերնու առաջնորդական եկեղեցին որ Մլազ եկեղեցի կը համարուի, է կամարայարկ երկար քարաշէն, երկայնութիւնը բեմէն մինչեւ աւեւմտեան պատը կանանց տեղին վարի բաժնովը մէկ տեղ է քսան երկու քայլիսկ լայնութիւնը ութ քայլ :

Արեւելեան ճակատը Աստուածածնի մեծ սեղանը կայ, ուր եւ Աստուա-

Ծամօր պատկերը դրուած է Ասմենիցա-  
յէն բերած . որուն համար կըսուի՝ Թէ  
Ղ ուկաս աւետարանչի քաշածն է :

Ունի երկու հատ փոքրիկ կողմնա-  
կան սեղաններ . յետը խորանը՝ ուր պա-  
տարագիչը կ'զգեստաւորի , հիւսիսային  
կողմն է , ուսկից կեննեն առաջնորդարա-  
նը առանձին դռնով :

Ասոր վրայ կառուցեալ է զանգակա-  
տունը , որ հիմա կործանուած է կիսով  
չափ՝ արքունի հրամանաւ , ինչպէս յի-  
շած եմք վանքին պատմութեան մասին  
մէջ :

Աս խորանին սեղանը աւազան ըրած  
են մկրտութեան . եւ ասիկայ արեւմտա-  
եան կողմէն աջ եւ ձախ երկու դուռ ունի .  
մէկը եկեղեցւոյ մէջ կը բացուի , միւսն  
ալ առաջնորդարանը կելլէ . առաջին դա-  
սէն յառանձին դուռ ունի , ուսկից պա-  
տարագիչը եկեղեցին կիջնայ :

Ամանց տեղը՝ եկեղեցւոյ արեւմտա-  
եան կողմը վարի բաժնէն զատ՝ վերնա-  
յարկ ալ ունի , որ վարի բաժնէն . աւե-

լի յառաջ եկած է եկեղեցւոյ մէջ :

Երեսուն տարի հազել կայ, որ կա-  
նանց վերնատունը շինուեցաւ եւ վարի  
կողմը մեծցաւ, որ ատեն եկեղեցին ալ  
նորոգեցին : Ըսիկայ եզաւ Խորայէլ եւ  
պիսկոպոսին առաջնորդութեան տակնը .  
իսկ տանիքը հանդերձ կամարներով վեր-  
ջի ատեններս նորոգել տուաւ Կարապետ  
վարդապետ կեսարացին, որ 1842 ին ա-  
ռաջնորդ եղաւ :

Մէկ դուռ միայն ունի սուրբ Օգ-  
սէնտ հարաւային արեւմտեան կողմը . որ  
եկեղեցւոյ բուն մուտքն է . հին ատենն  
կեղեցւոյ դուռը հարաւային ումին մէջ  
տեղն էր, որ մինչեւ հիմա շարած կե-  
րեւնայ դուրսէն շատ փոքրիկ . բայց այս  
դուռը ինչպէս կրտսն, նորօգութենէն ա-  
ռաջ ցոցած է եղեր :

Կանանց վերնատունը եկեղեցւոյ  
դուրսէն ալ ճանապարհ ունի, որ արեւ-  
մտեան անկեան մէջ բացուած փոցած  
սանդուխով բարձրացած է :

Եկեղեցւոյ դրան վայ արեւմտեան

կողմէն սկսած առաւելաւա՛րամած գաւթի  
շինուած է, ուր է եւ մանատունը :

Սուրբ Օգոսէնա եկեղեցին պարբու-  
պապատ է Չարիափանծ պէս. բայց սու-  
տոր առջեւ ի գերեզմաննոցը անոր պէս ըն-  
դարձակ չէ. ուրիշ հուսթիւն մը չկայ  
գերեզմաննոցին մէջ բայց ՚ի մէկ հնազոյն  
խաչքարէ, որ հին ժամանակի մնացորդ  
մըն է, պատուանդանին վրայ այսպիսի  
արձանագիր մը ունելով :

« Կամուն Ըստուծոյ կանգնեցաւ  
սուրբ Աշանս ՚ի բարեխօսութիւն վար-  
պետ Յանանին, եւ կենակցին եւ զաւա-  
կացն Յովհաննէսին եւ Մկրտչին եւ ճր-  
նագաց նոցին. թվին ԶԾԾ : »

Քանի մը կարգաւորաց գերեզման-  
ներ սլ կան, որոց մէջն է Գրիգոր եւ  
պիսիկոպոսինը, որ հօս կը թագուի իրեն ա-  
ռաջկորդութեան երկօտասաներորդ աս-  
րին. որմէ ետքը ասկաւին այս Պանատի  
զիծակը եպիսկոպոս եկած չէ բայց ՚ի ս-  
մանց, որոնք հիւր եկած են :

Սուրբ Յովհաննէս եկեղեցին որ ա-

Մենքն փորըն է, քաղաքիս Պէրպէր (Օ)ղ-  
լի ըսուած թաղը շուկային վըայ, շին-  
ուած է նոյնպէս քարաշէն. յիշեալ եր-  
կու եկեղեցիներուն ձեւովը՝ երեք փոք-  
րիկ սեղան ունի. աւանդատունը վերին-  
ներուն պէս հարաւային կողմն է, եւ ու-  
նի երկու դուռ հարաւային եւ արեւ-  
մըտեան, որ եւ կանանց դուռն է: Եկե-  
ղեցւոյն արեւմտեան մասը կանանց ոյրշ-  
ուած է հանդերձ վերնայարկով:

Ասիկայ յիշատակարան չունի, եւ  
շրջապատը որ առաջ մինչեւ շուկայի վը-  
րան գերեզմաննոց էր, հիմա կրպակներ  
շիներ են, ուստի եւ բակը որ եկեղեցւոյն  
հարաւային կողմն է, շատ նեղ մնացեր է:

Խաչքար մը կայ, որ շինութեան ք-  
տեն կրպակին որմին մէջ կանգնեցուցած  
են՝ եկեղեցւոյ հարաւային դրան դիմա-  
ցը. իսկ եկեղեցւոյ նորոգութեան թուա-  
կանը փոքրիկ քարով մը դրուած է հա-  
րաւային դրանը քով հայոց ՌՄԾԴ թը-  
ւին:

Եկեղեցւոյ դուրսէն հիւսիսային որ-

մին մէջ դրուած են դերեզմանաբարեր,  
որոնք վրանին արձանագիրեր ունին կէս  
մը ամբողջ, կէս մը աւրուած ԳՂԳ.  
(1444) Հայոց թուականին. եւ շինուած  
է եղեր ՚ի յիշատակ Շաբեցի Խոնայ Սու-  
րատին:



## ՅՕԴՈՒՆԾ ՀԻՆՔԵՐՈՐԴ

Ստորագրութիւնք յանկու քաղաքաց հանգերէ հա-  
մառօտ տեղեկութեամբք ազգես, 'ի Չարշամպա,  
'ի Յիւնեա, 'ի Փանցա. յ Օրտու, 'ի Վերասոն եւ  
'ի Թրեպօթ

Պարծոյս հինգերորդ որ եւ վերջին  
յօդուածովը կուտանք Ղանիկու քաղա-  
քաց ստորագրութիւնները, ինչպէս յա-  
ռաջարանին մէջը խոստացեր ենք :

Ղանիկու մէջ Չարշամպա քաղա-  
քը առաջինը ըլլալով, նախ եւ առաջալ  
անկէ կ'սկսինք ստորագրութեանը հետ ազ-  
գերնուս համառօտ տեղեկութիւնն ալ :

Ա. Չարշամպա քաղաքը իր կոչու-  
մը առած է տաճկաց չորեքշաբթի աւուր  
անունէն, ամեն չորեքշաբթի օրերը հոն  
տօնավաճառ ըլլալուն համար. ուր ամեն  
շրջակայներէն կը ժողովին հայ եւ տաճիկ  
առուտուր ընելու :

Թէ եւ Պոնտոսի պատմագիրը կըսէ,  
թէ այս անունը գեթէն առնուած է, որ  
չայստանէն կուգայ եւ Մմասիայէն  
անցնելով կը մանէ Ղինոպոնտոս, որ Սամ-



անի ծոցն է, բայց բնակիչք առաջինէն  
առած էր համարին քաղաքին անունը :

Քաղաքը ծովէն չորս ժամու հե-  
ռաւորութեամբ դէպ 'ի ներս շինուած է  
գետին վրայ 'նոյն | Ինոպոնտոսին մէջ Սամ-  
անի արեւելեան կողմը ութ ժամ հեռի  
անկէ ընդարձակ ծառնոցին մէջ, որ Տեղ-  
քէնտէն օկոսած մինչեւ Թուրմէ էր հաւ-  
նի :

Ինոպոնտոս ըսուած Սամանի աս  
ծոցը, որու մէջ Չարչամպա քաղաքը  
կայ, կերեւնայ թէ հին աստն ծածկուած  
էր ջրով, ու ետքը ցամաքը ելեր է ծա-  
վու տեղատուութենէն . ըստ օրում ի-  
րեն դիրքն ալ այսպէս կը ցուցնէ . վասն  
զի լերանց շրջապատ դօտիները՝ որոնք  
կիսարձորակ դիրքով ծովը պատեր են  
Ինչի պուռուն ըսուած հրուանդանէն մն-  
չեւ Իւնեայի հրուանդանին դարձուածը,  
հեռուէն ծովու եզերքի պէս կերեւնան  
եւ բոլորակ | Ինոպոնտոս ըսուած ծոցը՝  
ծովի մակերեւութէն աւելի բարձրու-  
թիւն չունի :

Այս կարծիքս տեղւոյն հին աւանդութիւնն ալ կը հաստատէ, որու համար կըսուի թէ Պօլտոյ նեղուցը չքացուելէն առաջ աս ծոցը ծովը բռնած էր. ասիկայ ալ կը հաստատեն Ղուրշուկու տէրէ ըսուած ձորի ապառաժէն, որ լեռանց գոտիներուն մէկն է եւ վրան մինչեւ հիմա երկաթի օղը կեցած է, ուր նաւերը կը կապին եղեր ծովը խարսխած ատեն:

Գետը՝ որ հին ատեն յունաց լեզուով Իրիս-Սոմսիս կըսուէր, քաղաքին մէջէն կանցնի, հարաւէն դէպ'ի ծովը վազելով, եւ հիմա Նէշիլ Րումաղ կըսուի:

Քաղաքին մեծ մասը արեւելեան բաժինն է, որ քաղաքացւոց կրպակները եւ տաճկաց բոլոր բնակութիւնն են. որով մէջ է քաղաքապետին տունը եւ կառավարութեան տեղին:

Իսկ արեւմտեան բաժնին մէջն են հայոց եւ յունաց տուները համարեալ թէ բոլորն ալ մեծամեծ պարտէզներու մէջ

ընդարձակ սրահներով, աս պատճառաւ քաղաքին սուկները երկու բաժնի մէջն ալ ճառերով պատած են :

Եւ որովհետեւ Պոնտոսի պատճառ գիրը տեղւոյն ազգերնու գանձ իրեն ժամանակի եղածը չի գրեր, մենք մեր ոճովը մեր ժողովրդոց վէպը եւ եկեղեցական անցքը ըստարուժ չենք կրնար թողուլ յանձանօթս, աս տեղինն ալ հարկաւոր եղածները պիտի 'ի գիր առնուիք :

Չարչամպա քաղաքին մէջ հայոց ազգէն կան մինչեւ հարիւր յիսուն տուն, որոց յառաջաւորները հացի եւ այլ ուստելեաց վաճառականութիւն կրնեն ծովեղերեայ քաղաքներուն հետ :

Հասարակ կարգի անձինքը՝ ոմանք խանութպան են, ոմանք դերձակք, հացագործք, եւ ոմանք սրճանոց եւ զինատուն կը բռնեն, որ յաճախ գործ կը դրնեն անդ :

Եկեղեցին Սուրբ Լատուածածնի անուամբ՝ շինած է 1816 թուին հասարակ փայտաշէն. միայն արեւելեան պա-

ար որ շորս տեղան ունի, կոչիածու քա-  
րով շինուած է կրաշուղան եւ ցած կի-  
սաբոլորակ :

Ըս եկեղեցին օծեր է Վարդեցի Յով-  
հաննէս Մաթուղեկոսը, որ յիշեալ թը-  
ւականին մէջ Եջմիածնայ կազմէն նուի-  
րակ եկած էր :

Դասնանակաւ շատ օգտա ունէր եւ  
կեղեցին. բայց Տիրեպէկներուն իշխանու-  
թեան ատենը ապստամբները կողոպտե-  
րն բոլոր սրբութեան անօթները՝ ինչպէս  
որ կրուի, թելադրութեամբ տեղւոյն իշ-  
խանին :

---

Բ. ԻՆՆԱՅ

Իւնեայ քաղաքը Մասնակի ծովածա-  
ցի արեւելեան հրաւանդանին վրայ շին-  
ւած է ծովեզերքը արեւմտեան կողմի,  
առնները խիտ առ խիտ մէկ մէկու վրայ,  
հրաւանդանը ընկարձակ ստաբատ շու-  
նենարուն համար. բայց իր առջեւը ե-

դած լուսնաձեւ ծոցը հարաւային կողմէն տափարակ եւ սակաւ ինչ ընդարձակ ըլլալով, քաղաքին հարաւային մասն ալ այն կողմը կը տարածուի, ուր են շուկայն եւ առաւելապէս տաճկաց տուները :

Նաւահանգստին արեւելեան ծայրը ծովին մէջը յառաջանալով կը երկարի մինչեւ Ֆաձցայի հրուանդանը, բայց աս ընդարձակութիւնը ծանծաղուտ ըլլալով, մեծ նաւեր ծովեզերքը ցամաք չեն կրնար մերձենալ :

Քաղաքին հարաւային ծայրը որ ծոցին մէջ կը վերջանայ՝ տափարակ աւազուտ տեղ մ'է. եւ անդ կը շինեն նաւերը բայց կանոնաւոր նաւարան չըլլալով, մեծ նեղութիւն կը կրեն նաւը ջուրը իջեցնելու ատեն :

Մեր ազգը աստ քառասուն տուն են ան ալ քաղաքին արեւմտեան մասին մէջ յունաց հետ խառն, որոցմէ միշտ նեղութիւն կը քաշեն :

Եկեղեցի մը ունին Սուրբ Մինասայ անուամբ, որ նոր շիներ են 1831 թուին

Ստեփաննոս պատրիարքին օրովը, որու յիշատակագիրը մարմարիոնեայ քարի մը վրայ փորուած՝ եկեղեցւոյ հիւսիսային դրան ճակատը դրուած է, ուստի կանայք եկեղեցի կը մտնան, ըստ այսմ :

« Ը նեցաւ Սուրբ Սինաս եկեղեցիս արդեամբ եւ ձրի աշխատութեամբ Իւնիայի բողոք ժողովոցոց ՚ի պատրիարքութեան տեառն Ստեփաննոսի անտուած ընտիր արք եպիսկոպոսի . 1835 յամի տեառն յուլիսի 1 :

Յամին 1840 երբոր Իւնեայ մեծ հրկիզութիւն մը եղաւ, աս եկեղեցին ալ այրեցաւ իսպառ . պատերը քարաշէն ըլլալով, միայն անոնք ազատեցան, որոնք հրդեհին սաստկութենէն այրուածի պէս կարմրեցած են . անատենէն մինչեւ հիմա եկեղեցին ամայի եւ անշուք մնացած է, միայն տանիքը փայտով ծածկեր, մէջը ժամերգութիւն կրնեն . բայց ծածքին տակէն շրջապատը բոլոր բաց է կամարայարկ ջրալուն համար :

Եւ եկեղեցին նոր շինելու ատեն,

Մարայլեան Յարութիւն վարդապետը որ  
աւաջնորդ եղեր է, կուզէ եղեր իրեն վե-  
րահասութեամբը շինելու, բայց ժողո-  
վորդոց յառաջաւորներէն Սարգիս աղա  
Մարաֆեան ծախար անոր ձեռքը չտալուն  
համար, դժտութիւն կը հանէ, եւ աս  
պատճառաւ Իւնեացիքն ալ Չարշամ-  
պացւոց հետ համաձայնելով, զանիկայ  
աւաջնորդութենէ հանել կուտան. հիմա  
ժողովուրդը եկեղեցւոյ ամայութիւնը այս  
դժտութեան երեսէն պատճառած կը սե-  
պեն, բայց աւել լաւ է որ միաբանու-  
թեամբ եւ ազգային եռանդով իրենց ա-  
ղօթից եւ հաւատոյ տունը նորէն պայ-  
ծառացնեն ծախսին չինայելով, որ իրենց  
անմիաբանութեան պտուղը կերեւնայ:

Ին եկեղեցի կայ եղեր ազգերնուս  
փոքր ինչ նորէն վար ծովեզերքին վրայ  
յունաց թաղին մէջ, զորն որ նորը շինե-  
լու ատեն կը քահեն, եւ հիմա անոր տե-  
ղը աւաջնորդարան եւ դպրատուն շինե-  
լու հիմն ձգած են. բայց ասոր ալ շինու-  
թիւնը նոր սկսած, տաճրկները յունաց

զրգուութեամբը ոտք ելեր կրխափանեն ,  
բարձրութիւնը պատճառելով :

Յոյները երկու հազար տան չափեն  
Իւնիայի մէջ, եւ երկու եկեղեցի ունին :

Ունին եւ երկու ուխտատեղի, ուր  
մեր ժողովուրդն ալ կը յաճախեն :

Չկրցանք ազգերնու հաս տեղս երբ  
դալուն ժամանակը ստուգել՝ ինչպէս  
Չարչամպացւոցն ալ, մանաւանդ թէ հին  
ատենի ազգային շինուած մը չունենալով,  
կարեւոր յիշատակարաններ ալ կը պահ-  
սեն :

Բայց ասիկայ յայտնի է, որ վաղուց  
չէ ազգերնու զաղթականութիւնը այս  
ծովեզերեայ քաղաքս. այլ անցեալ դարուն  
մէջ եղած պիտի ըլլայ, երբոր ծովա-  
յին ճանապարհորդութենէն վաճառա-  
կանութիւնը ծաղկիլ սկսաւ ծովեզերեայ  
քաղաքներուն մէջ, որով եւ Մնատօլուի  
քաղաքներէն շատերը արհեստից ինկնա-  
լով, ժողովուրդն ալ հետզհետէ աս կող-  
մերը դարձեր են ապրուստի համար :

Ասիկայ մեր օրովն ալ կը տեսնենք



աւ կողմերը, վասն զի որքան որ մեծամեծ գործարաններ բացուեցան ձեռագործ արհեստներու Տաճկաստանի բանակ քաղաքները, այնքան եւ բնակչաց արհեստաւորներն ու ձեռագործաց արժէքը վար իջաւ, եւ իրենք ալ ապրուստի համար կը ձգեն իրենց քաղաքները, եւ ծովեզերեայ տեղեր կը դիմեն ուրիշ միջոցներով վաստակ ընելու:

Իւնեայի հայրնակչաց մէկ մասը Աերասոնէն եկած է երկրին տերեւէ յիներուն բռնութեան երեսէն, որոնք թանձրմաթէն յառաջ քրիստոնեայ հպատակներուն շատ վիշտ կուտային իրենց գաւառին մէջ:

Գ. ՖԱՆՏԱՅ

Փոքրիկ գիւղաքաղաք մըն է Տրաքցայ, Իւնիայի արեւելքը վեց ժամ անկէ ցամաքի ճանապարհաւ հեռի. տեղւոյն դիրքը աւելի վայելուչ է տեսողաց քան Իւն-

եայի . քանզի անտառախիտ բլուրներ կը  
 շրջապատեն զանիկայ . եւ զիւր թարձրա-  
 ւանդ բլուրէն մինչեւ ճովեցերքը կը տա-  
 րածուի :

Նովտին երկու կողմէն կ'իջնեն գէպ 'ի  
 ճովը երկու փոքրիկ գետերը՝ մէկը Լչէկ-  
 ճիէ, մէկայլը Պօլաման, որոնք հիմա ալ  
 ուամիկներէն այս անուններով կը կոչուին .  
 Պօլաման երեւելի է իրեն անուամբ . իսկ  
 արեւմտեանը որ Լչէկճիէն է, Պանտոսի  
 պատմագիրը չ'իշատակներ, ինչպէս մեր  
 ազգին համար ալ, որոնք փոքրիկ եկեղե-  
 ցի մ'ալ ունին հովտին թարձր դիրքին  
 վրայ, ինչպէս իր տեղը կրսիւք :

Օտովու եզերքին վրայ քաղաքագիւ-  
 ղին արեւելքը՝ կէս ժամ հեռի անկէ՝  
 յունաց երեւելի մենաստանը կայ ԼՅ-  
 Սոստանդին անուն, որ հիմա աւերակ  
 է :

Մեր ազգէն ինը տունմիայն կան  
 Ֆաձցայ, որոնք 'Անկիսարէն եւ Իւնի-  
 այէն եկած են . եւ ունին փոքրիկ եկեղե-  
 ցի մը Սուրբ Լստուածածնի անուամբ,

ինչպես վերը բռնիք՝ հարաւային բարձ-  
րաւանդակին վրայ :

Ըստ եկեղեցին շինած է բարեյիշատակ  
իշխանն Յովհաննէս Յովհաննօղլու 1809  
թուին՝ Ֆաճցայ կղզւոյ երես ժամանա-  
կի ժողովրդոց օգնութեամբ . տերեւե-  
լից ժամանակը շատ դժուարին էր քրրիս-  
տոնէից եկեղեցի շինել, բայց Ֆաճցայի  
տաճիկ իշխանը յարգելով տեղւոյն հայե-  
րը, թող կուտայ անոնց եկեղեցին շինե-  
լու :

Յիշեալ իշխանը եկեղեցւոյ տեղը ըն-  
դարձակ երկիր մը գնած էր յառաջադոյն :  
երբոր եկեղեցին կը շինեն, մնացած երկի-  
րըն ալ բաժին բաժին կրնէ հայոց վրայ,  
եւ անոնց տարեկան տուրքը կը նուիրէ  
յօգուտ եկեղեցւոյն . առ յիշատակը  
մինչեւ հիմա անկորուստ կը պահեն իրեն  
բարեյիշատակ որդիքն ալ . առ պատճա-  
գաւ հայոց տղաներն ալ եկեղեցւոյ շքե-  
լապատն են :

Եկեղեցին շատ փոքրիկ փայտածածօ  
շէնք մըն է, որոն շինութեան յիշատա-

կարանը փորագրուած է պատա ըրազի վէժ քարին վրայ՝ ըստ այսմ. « շինեցաւ եկեղեցիս այս ձեռամբ Յովհան օղլի Պ. Յովհաննէսին եւ Ֆաձցայ եղեալ ժողովրդոց արդեամբքն . 'ի Թուին ՌՄԾԸ (1809) յուլիսի 1 ին :

Դ. ՕՐԴՈՒ

Օրդու քաղաք Նանիկու՝ Ֆաձցայէն տասներկու ժամ հեռի է ցամաքի ճանապարհաւ . եւ է այն ծովածոցին վրայ, որ Վոնայի աս դիւ արեւելեան հրուանդանէն սկսած՝ կ'երկարի արեւելք մինչեւ Սալաթ գետը՝ Եօռոզ ըսուած հրուանդանին մօտ :

Քաղաքին բնակութիւնը Պօղթէփէ ըսուած բլրոց ստորոտէն սկսած կը տարածուի մինչեւ հարաւային ծովածոցին եզերքը :

Եւս մասն քաղաքին որ դաշտավայրին վրայ հարաւային լեռանց շրջապատ

Հովտին մէջ է, եւ յունաց տուները առաւելապէս եւ քաղաքացւոց կրպակները, որոնք մինչեւ փոքրիկ գետը կը հասնին, որ Մալաթէն ասդին դէպ 'ի քաղաքը՝ Փոխլու-Տէրէ կը կոչեն :

Արեւելեան կողմէն երեք գետ կը վազեն քաղաքէն դուրս . որոց եւ ոչ մին չյիշատակեր Պոնտոսի պատմագիրը . առաջինը ինչպէս ըսինք՝ Փոխլու-Տէրէ, երկրորդը Նիվիլ եւ երրորդը Մալաթ :

Այս երրորդ գետը մեծ է երկուքէն ալ եւ շատ տղմահոս . արեւելեան հողմը փչած ատեն՝ անոր ընթացքը որ ծովը կը վազէ, մէկ ժամու միջոց կը տարածի մինչեւ քաղաքին առաջը, եւ աղմագոյն ծովու երեսը կը բռնէ, որ անոր պարզութեանը հետ կը թուի թէ չմիանար :

Հայոց տուները որ գեղեցիկ դիւքով ամենքն ալ Պօլթէփէի լանջին վրան են, հարիւր երեսունի չափ են ընդ մեծ եւ ընդ փոքր հանդերձ գիւղացւոց գաղթականներով, որոց ոմանք եկած են Թաւազարայէն, ոմանք Աերասոնէն, իսկ գիւ-

ղացիքն Խամշոնցիներէն են, որոնք ճանկու բոլոր լեռնակողմերը սրուած են :

Ըստեղի հայք ըստ մեծի մասին վաճառականութիւն կրնեն, որոնք սովորաբար տարին երկու անգամ Տրապիզոն ապրանք կը տանին . հասարակ անձիք ամեն ստորին արհեստ կրնեն . գիւղացւոց սովորական է երկրագործութիւն . յառաջաւորները հացի վաճառականութիւն կրնեն մերձակայ ծովեզերեայ քաղաքներուն հետ :

Հին սովորութիւն է քաղաքիս բնակչացը, ամառը տաքութեան երեսէն՝ ոք շատ նեղութիւն կուտայ շրկայի մէջ եղողներուն հարաւային հովին պատճառաւ, ամարանոց գնալ Չամպաշը ըսուած լեռը մինչեւ երեք չորս ամիս, ուր կը յաճախեն վաճառականք Վարահիսարէն Թուխաթէն եւ մերձակայ գիւղերէն, որոնք ալ ըստ զրինակի Օրդուցւոց այն տեղը կրօպակ ունին եւ տան բնակութիւն :

Սեր ազգը Օրդուի մէջ իրենց նոր եկեղեցւոյն տեղը հին եկեղեցի ունէին

Սուրբ Եստուածածնի անուամբ . որ եւ  
1852 Թուին քակեցին եւ նոյն տեղը  
քարաշէն եւ գմբեթաւոր եկեղեցի շինե-  
ցին նոյն անուամբ :

Ե . ՊԵՐՈՒՄՈՒ

Կերասոն քաղաքը Օրդուի արեւելքը  
ըլլալով՝ տասներկու ժամ հեռի է անկէ  
ցամաքային Ճանապարհաւ . ասոր շէնքն  
ալ մէկաշէնքուն պէս ծովեզերեայ շքա-  
պատ լերանց ստորոտն է . որոնց թեւը դէպ  
'ի ծովը երկարելով՝ կը ձեւացընէ Կե-  
րասոնի հարաւային ընդարձակ ծոցը մին-  
չեւ Եսկասիլ , որ քաղաքին առջևը ար-  
եւմտեան կողմն է :

Քաղաքը երկու մասն է բաժնուած  
քարածայռ բլուրին պատճառաւ , որու  
վրայ կայ քաղաքին հին բերդը . առջև որ  
եւ մեծ կտորը արեւելեան հարաւէն  
դէպ արեւմուտք ինկած է . տարածուած է  
ծովեզերքը , որու մէջն են շուկայն , ասու-

դոկներ, մաքսատուներ եւ Վարանդինան, որ քաղաքին դատաւորի պալատին հետ բլուրի քարաժայռին վրայ արեւելքէն քաղաքին վրան կը նային :

Իսկ կէս մասը բլուրին ետեւը առանձին ճանապարհաւ բաժնուած է առջեւնէն անոր հիւսիսային կողմը նոյն սէն ծոփեզերքին վրայ, որուն մէջ դարձեալ քանի մը կրպակ եւ գինետուններ կան մեծ շուկային հեռաւորութեանը համար :

Աս միջանկեալ բարձրադիր բլուրը որ Աերասոնի հրուանդանը կը կացուցանէ, բաժնուած է շրջապատ լեռներէն, գեղեցիկ հովիտ մը մէջ մտնելով, որում մէջէն կ'անցնի քաղաքին մասերը միացընող ճանապարհը: եւ լցուած է կաղնի պարտէզներով :

Իսլաւական ընդարձակ դիրք ունի բլուրը, եւ իրեն բարձր ծայրը կը հայի քաղաքին երկու մասին վրայ ալ. ասոր շրջաբոլորը յուճաց բնակութիւնները պատած են, դատաւորի պալատէն սկսած ծոփ կողմէն մինչեւ հիւսիսային մասն



քաղաքին :

Ելուսին եւ լերանց միջոցը եղած հովիտը կերեւնայ թէ 'ի հնուքն ծովը բռնած էր . ըստորում այս ցամաքը հարաւային ծովածոցին ծայրն է , ուր որ հիմա ջրոյ նուազութենէն բնակութիւնը շինած են Սամսոնի Ա ինոպոնտոսին նման :

Երբ որ բլրոյն վրայ է , աւերակէ իսպառ , որուն պարիսպը որ կը սկսի արեւմտեան ստորոտէն , բլրոյն կէսէն մինչեւ դազաթը կ'ենէ . բլրոյն արեւելեան կողմը պարտէզք եւ վարելասեղէնք են :

Պոնտոսի պատմագիրը եկեղեցիներ կը յիշատակէ բերդին մէջ , բայց մեք չեմք գրուներ անդ եւ ոչ մինչմարանք հնութեան կամ սրբազան տեղեաց . այլ միայն պարսպէն դուրս բլրոյն արեւմտեան ոտորտին վրայ յունաց եկեղեցին . որ այժմ մարտկոց ձեւացրնելով՝ Թնդանօթնիք շարեր են անոր պարսպին մէջ :

Յիսուս տուն հայոց ազգկայ Աերասոնի մէջ , որոնց շատը Թաւազարայէն եկած են . զարմանքն այս է , որ Աերասոնցիները

զրեթէ բոլոր Նանիկու մէջ ցրուած են .  
 իսկ ուրիշները անոնց տեղը կը փոխանակեն .  
 մէջերնին շատերը արհեստաւոր են . յա-  
 ռաջաւորներէն քանի մը անձինք վաճա-  
 ռականութեան կը պարապին :

Մեր ազգին եկեղեցին յիշատակեալ  
 ապառաժ բլուրին մէջն է . որու տեղը չէ  
 թէ փորուած է քարէն , ինչպէս Պոնտո-  
 սի պատմագիր կրսէ եր . 54 . այլ մեծ  
 այր մըն է երկայն բացուած ապառա-  
 ժին մէջ անմիջապէս ծոգուն վրայ ,  
 բերանը լայն , եւ մէջը երկայն եւ նեղ ,  
 ներքուստ կամարակնայ ըրած են եւ յա-  
 ռաջքը կրաշաղախ որմով փակեր են . եւ  
 մէջի նեղ բաժինը սեղան ձեւացուցեր ,  
 եւ բեմով պատեր են , ուր կը մատչի պա-  
 տարագ :

Միջին լայնութեանը երջու կողմէն  
 երկու փոքրիկ սեղան ալ յարմարեր են որ-  
 մին երեսը . երկուքին մէջն ալ յիշատա-  
 կագիր քարէր ազուցած են , որոց մին շե-  
 նութեան արձանագիրն է , եւ միւսը ան-  
 վերձանեի է :

Հիւսիսային սեղանն այսպիսի յիշատակարան ունի :

« Յիշատակ է սուրբ Սարգիս եկեղեցին Ղափանցի Տաւալի որդի Մինասին : որ եղև պատճառ շինութեան 'ի ժամանակս տէր Սարգսին, երեցփոխան Սարգսին . թուին ՌՃԾԱ : »

Իսկ հարաւակողման յիշատակարանը խաչքար մըն է հանդերձ երկաթագիր արձանագրով, բայց միայն թուականը որոշ կը տեսնուի, որ է հայոց ՌՄ . թուին :

Երկու ապացոյցու թիւն կ'ուտայ այս արձանագիրը . մէկ որ, յիշատակեալ այրին շինութէնէն յառաջ՝ անոր տեղը եկեղեցի եղած չէ . անով սուտ կ'իլլէ Պոնափոս պատմագրին ըսածը՝ որ կրսէթէ՝ յառաջ եկեղեցի էր սուրբ Լստուածածնի սուրբ :

Երկրորդ՝ ասիկայ յայտնի կերեւնայ որ, աս այրին շինութէնէն յառաջ հայրեկան եղեր 'ի Աերափոն, եւ եկեղեցի ալ ունեցեր են անշուշտ, ըստ որում քահանայ ալ կը յիշատակուի արձանագրին մէջ, այլ